

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

Aquifer Open Bible Dictionary

This work is an adaptation of Tyndale Open Bible Dictionary © 2023 Tyndale House Publishers, licensed under the CC BY-SA 4.0 license. The adaptation, Aquifer Open Bible Dictionary, was created by Mission Mutual and is also licensed under CC BY-SA 4.0.

This resource has been adapted into multiple languages, including English, Tok Pisin, Arabic (عَرَبِيٌّ), French (Français), Hindi (हिन्दी), Indonesian (Bahasa Indonesia), Portuguese (Português), Russian (Русский), Spanish (Español), Swahili (Kiswahili), and Simplified Chinese (简体中文).

Kamus ya Biblia (Tyndale)

W

Waamori, Waariki, Wachungaji, Waesen, Wagirgashi, Wahamathi, Waherode, Wahiti, Wahivi, Wakaisari, Wakeniti, Wamedi, Umedi, Mumediani, Wana na Binti wa Mungu, Wana wa Ngurumo, Wanefili, Wanyama, Wapathrusi, Waperizi, Wasamaria, Wasini, Waumini, Wavuvi, Wayahudi, Wazemari, Wema, Wokovu

Waamori

Watu wa Kisemiti walipatikana kote katika Mwezi Mchanga wa Mashariki ya Karibu mwanzoni mwa milenia ya pili Kabla ya Kristo (KK). Waamori wanatajwa kwanza katika Biblia kama wazao wa Kanaani katika orodha ya watu wa kale ([Mwa 10:16](#); taz. [1 Mambo ya Nyakati 1:13-16](#)). Baadhi ya watu hawa wa kuhamahama wanaonekana walihama kutoka Jangwa la Syria kuingia Mesopotamia, na wengine wakaingia Palestina.

Maandishi ya kibabeli ya msumeno (Akkadian cuneiform) yanataja watu ambao hawakuwa na ustaarabu sana waliitwa *Amurru* (tafsiri ya Kisumeri *Mar-tu*), labda walipewa jina la Mungu wa dhoruba. Walivamia Wasumeri na hatimaye sehemu kubwa ya Mesopotamia. Jiji la Mari, kwenye sehemu ya juu ya Mto Euphrati, liliangukia mikononi mwao karibu mwaka wa 2000 KK; Eshunna muda mfupi baadaye; Babuloni kufikia 1830 KK; na hatimaye Assur karibu 1750 KK.

Kuelekea magharibi, Waamori walikuwa Palestina na Syria mapema katika milenia ya tatu KK. Maandishi ya Wamisri ya sehemu ya mapema ya karne ya 19 KK yanaonyesha kwamba mawimbi ya ziada ya wahamaji Waamori walikuwa wanaingia Kanaani wakati huo. Majina mengi yao yanafanana na majina ya Waamori kutoka Mesopotamia ya juu. Kwa kweli, majina mengi kutoka kwenye vidonge vya Mari yanafanana au ni sawa na majina katika akaunti za wazee katika Mwanzo. Watu waliitwa Yakobo, Abrahamu, Walawi, na Ishmaeli walijulikana huko Mari, na majina yanayofanana na Gadi na Dani yamepatikana huko. Benyamini alijulikana kama jina la khabila. Nahori ilipatikana kuwa jina la mji karibu na Harani. Kulingana na Mwanzo, Abrahamu aliishi Harani kwa miaka mingi kabla ya kwenda Kanaani. Yakobo alikaa huko kwa miaka 20 na alioa wanawake wawili kutoka Harani.

Waamori wanaonekana wazi katika Agano la Kale kama vikwazo vikubwa kwa ukalaiji wa Kanaani (Nchi ya Ahadi) na Waisraeli baada ya Kutoka. Mungu alipomwita Mose kuongoza Waisraeli kutoka Misri, alizungumza kuhusu Kanaani, wakati huo ikikaliwa na Waamori na wengine, kama nchi nzuri ([Kut 3:8, 17; 13:5](#)). Wakati Waisraeli walikuwa nyikani, Mungu aliahidi kuangamiza mataifa hayo ([Kut 23:23](#)) na kuwafukuza kutoka katika nchi ([Kut 33:2](#)). Watu wa Kiebrania walionyu wasifanye maagano na yejote kati yao, kuoau kuolewa nao, au kuvumilia ibada yao ya sanamu ([Kut 34:11-17](#)).

Jasusi waliotumwa katika nchi walikuta Waamaleki Kusini; Wahiti, Wayebusi, na Waamori katika milima ya kaskazini na magharibi mwa Mto wa Yordani; na Wakanaani kando ya bahari na kando ya Yordani ([Hes 13:25-29](#)). Wakati huo, kulikuwa na Waamori mashariki mwa Yordani pia ([Hes 21:13](#)).

Mungu aliwaagiza Waisraeli kuondoka Horebu na kushinda milima ya Waamori upande wa magharibi wa Yordani hadi Bahari ya Mediterania ([Kumb 1:7](#)). Walipofika Kadeshi, walikuwa chini ya milima hiyo ([Kumb 1:19-20](#)). Hata hivyo, watu walinung'unika na kulalamika kwamba Mungu aliwatoa Misri ili tu wauawe na Waamori. Kutokana na ripoti za wapelelezi, waliwaona Waamori kama watu wa kutisha, wakubwa na warefu zaidi kuliko Waisraeli ([Kumb 1:26-28](#)). Mwanzoni, walikataa kumwamini Mungu vya kutosha kuingia, hivyo Mungu aliwaambia wageuke na kurudi nyikani. Kisha walibadilisha mawazo yao na kwa ukaidi wakashambulia Waamori kinyume na amri ya Mungu, na wakashindwa vibaya ([Kumb 1:34-44](#)). Hatimaye, baada ya miaka 38 ya ziada nyikani, Waisraeli walikabiliana tena na Waamori, lakini wakati huu upande wa mashariki wa Bahari ya Chumvi ([Hes 21:13](#)). Mfalme wa Waamori, Sihoni, alikataa kuwaruhusu kupita katika nchi yake. Waisraeli walikuwa wamejipanga kwenye Mto Arnoni,

ambao unamwaga maji yake katika Bahari ya Chumvi karibu na theluthi mbili ya njia ya pwani yake ya mashariki.

Transyordani ilidhibitiwa na wafalme wawili wa Waamori, Sihoni na Ogu. Waisraeli walipaswa kukabiliana na Sihoni kwanza. Mji wake, Heshboni, ulikuwa mashariki ya mwisho wa kaskazini wa Bahari ya Chumvi ([Hes 21:21-26](#)). Sihoni alikuwa amechukua ardhi hii kutoka kwa Wamoabi. Mose alijua sifa ya Sihoni na alinukuu shairi lililojigamba juu ya ushindi wa Sihoni dhidi ya Moabu ([Hes 21:27-30](#)). Hata hivyo, Waisraeli walishinda Sihoni na kuharibu ufalme wake kutoka Diboni, maili nne (kilomita 6.4) kaskazini mwa Arnoni, hadi Medeba, maili saba (kilomita 11.2 kusini) ya Heshboni. Mfalme Ogu, aliyekuwa mbali zaidi kaskazini, alipata matibabu sawa ([Hes 21:31-35](#)). Mfalme Balaki wa Moabu alisikia juu ya ushindi wa Waisraeli na akaogopa ([Hes 22:2-3](#)).

Mose aliwakumbusha watu kwamba kwa kutegemea ahadi za Mungu, walikuwa wamechukua ardhi yote ya Waamori mashariki mwa Yordani ([Kumb 2:24-3:10](#)). Eneo lililoshindwa lilipewa makabila ya Gadi na Reuben na nusu ya kabilo la Manase ([Hes 32:33](#)). Miaka 40 baada ya Kutoka kuanza, Waisraeli walikuwa wamesimama upande wa mashariki wa Yordani, wakiwa wamewafukuza mataifa mawili makubwa ya Waamori huko ([Kumb 1:1-4](#)). Hata hivyo, kulikuwa na falme nyingine za Waamori katika milima magharibi mwa Yordani, pamoja na mataifa mengine ([Kumb 7:1-2](#)). Walipaswa kuangamizwa kwa njia ile ile ambayo Sihoni na Ogu walishindwa ([Kumb 31:3-6](#)).

Ushindi wa Israeli mashariki mwa Yordani ulikuwa maarufu sana kiasi kwamba Rahabu na wengine katika Yeriko, magharibi mwa Yordani, walijua kuhusu ushindi huo na waliogopa ([Jos 2:8-11](#)). Waisraeli walivuka Yordani na kuchukua Yeriko, lakini walishindwa katika mji mdogo wa Ai katika nchi ya milima magharibi mwa Yeriko. Walidhani mara moja kwamba wanagetokomezwa na Waamori katika milima hiyo ([Jos 7:7](#)).

Waisraeli walipata tena kibali cha Mungu na wakashinda Ai. Ushindi wao uliathiri falme nyingine magharibi mwa Yordani katika milima, mabonde, na pwani hadi Lebanoni, ambao waliungana kupigana na Yoshua ([Jos 9:1-2](#)). Gibeoni, mji wa Waamori ulioko maili saba (kilomita 11.2) kusini magharibi mwa Ai, ulifanya amani na Israeli, na kuweka hofu zaidi katika mioyo ya wafalme waliobaki ([Jos 10:1-2](#)). Adoni-sedeki, mfalme wa Yerusalem, alikuwa kiongozi

wa wafalme wa Waamori magharibi mwa Yordani ([Jos 10:3](#)). Yerusalem ilikuwa maili nane tu (kilomita 12.8) kusini mashariki mwa Gibeoni. Adoni-sedeki aliwaita pamoja wafalme wa Hebron, Yarmuthi, Lakishi, na Egloni, wote ndani ya maili 50 (kilomita 80.4) kutoka Yerusalem, kupigana dhidi ya Gibeoni na Yoshua ([Jos 10:3-5](#)).

Yoshua alikuja kutetea Gibeoni na kuwashinda Waamori, akiwafukuza kuelekea kaskazini magharibi na kusini magharibi. Bwana alipigania Israeli kwa kuwanyeshea Waamori mvua ya mawe huko Azeka, kusini magharibi mwa Gibeoni, na kusababisha jua kusimama ili kutoa siku ndefu ya vita ([Jos 10:6-14](#)).

Kaskazini kabisa, Yabini, mfalme wa Hazori, aliwakusanya Wakanaani na Waamori waliobaki hadi kaskazini kwenye Mlima Hermoni ([Yos 11:1-5](#)). Hata hivyo, nao pia walishindwa ([Yos 11:10-23](#)). Mwishoni mwa kazi ya Yoshua, aliwakumbusha watu kwamba ni Bwana aliywapa nchi ya Waamori ([Yos 24:1-18](#)).

Baada ya Kanaani kukaliwa na Israeli, Waamori ambao bado walikuwepo katika nchi hiyo waliwafukuza kabilo la Dani kutoka kwenye milima na waliendelea kuishi karibu na Aiyaloni, umbali wa maili 17 (kilomita 27.4) magharibi mwa Yerusalem. Walikuwa bado wanashikilia miteremko kuelekea mwisho wa kusini wa Bahari ya Chumvi pia ([Waamu 1:34-36](#)). Katika kipindi cha Waamu, Waamori na miungu yao walikuwa tishio la mara kwa mara kwa ustawi wa Israeli ([Waamu 6:10](#)).

Katika mwisho wa kipindi cha Waamu, uhusiano kati ya Waisraeli na Waamori uliimarika ([1 Sm 7:14](#)). Daudi aliendelea kuheshimu agano la Yoshua na mabaki ya Waamori wa Gibeoni ([2 Sm 21:2-6](#)). Solomoni aliandikisha vikosi vyake vyaka kazi kutoka kwa Waamori na watu wengine waliobaki baada ya ushindi wa Waisraeli ([1 Kgs 9:20-22](#)).

Agano la Kale linaona ukombozi wa Waamori na ardhi yao mikononi mwa Israeli kama tukio kubwa linalolinganishwa na Kutoka yenye, ushindi wa kukumbukwa na kusherehekewa ([Zab 135:9-12; 136:13-26](#)). Ikiwa watu walisahau, Bwana aliwakumbusha kuitia manabii wake ([Am 2:9-10](#)). Muda mrefu baada ya Sihoni na Ogu kushindwa, eneo mashariki mwa Yordani lilikumbukwa kama ardhi ya "Sihoni mfalme wa Waamori" ([1 Fal 4:19](#)). Wakati wafalme wa Israeli na Yuda walipoanza kumkosea Mungu, kumbukumbu ya Waamori ilitoa kiwango cha

kulinganisha uovu. Kuvutiwa kwa Wayahudi na sanamu kulimfanya Mungu kuzungumza na Yerusalem, akiwakilisha watu wa Kiyahudi, kupitia nabii Ezekiel: "Mama yako alikuwa Mhti na Baba yako Mwamori" ([Eze 16:45](#)). Katika mtazamo wa kibiblia, Waamori walikuwa mfano wa kila kitu kinachochukiza machoni pa Mungu.

Waariki

Jina la ukoo ulitokana na mwana wa Hamu, Kanaani ([Mwanzo 10:17; 1 Mambo ya Nyakati 1:15](#)). Waarki walikuwa labda wakaazi wa Arqa, mji wa Foinike kaskazini mwa Tripoli nchini Siria.

Kulingana na maandiko ya awali, Arqa ilitekwa na Mwashuri Tiglath-pileseri III mnamo mwaka wa 738 Kabla ya Kristo (KK). Tawi jingine la kacula linaweza kuwa lilikaa karibu na Atarothi, mji ulioko kwenye mpaka kati ya Efraimu na Benyamini ([Yoshua 16:2](#)).

Tazama pia Waariki na Waarchi.

Wachungaji

Wanaume waliowatunza wanyama wa nyumbani, kama vile ng'ombe, kondoo na mbuzi ([Mwanzo 13:7-8; 26:20; 1 Samweli 21:7](#)), pia walijumuisha wachungaji wa kondoo. Katika Agano Jipyä, wachungaji wa kondoo walikuwa maarufu sana. Mfano wa mchungaji wa kondoo na kondoo wake ulitumiwa na Yesu ([Yohana 10:1-16](#)). Baadhi ya wachungaji walifuga nguruwe ([Mathayo 8:33; Marko 5:14; Luka 8:34](#)).

Waeseni

Kikundi au jamii ya Kiyahudi huko Palestina katika karne ya mwisho Baada ya Krsito (KK) na karne ya kwanza Baada ya Kristo (BK) kilikuwa muhimu sana.

Hakikisho

- [Jina](#)
- [Chanzo cha Habari](#)
- [Asili na Historia yake](#)
- [Kuingia katika Kundu](#)
- [Maisha ya Kijamii](#)

• Imani za Dini

• [Waeseni na Jamii ya Qumran](#)

Jina

Kikundi hicho kinajulikana kama *Esseni, Osseni, Ossaei, Essaeans*, na majina mengine tofauti; wakati mwingine aina mbili tofauti zinapatikana kwa mwandishi yule yule. Hakuna maelezo ya kuridhisha ya jina hilo yaliyotolewa, lakini idadi ya wasomi wanapendelea "waganga," ingawa inaonekana si ya uwezekano mkubwa kwani neno hilo linalezea Therapeutae ("Waganga"), kikundi ambacho kilikuwa na uhusiano wa mbali tu na Waesseni, kama kilikuwa na uhusiano wowote kabisa.

Chanzo cha Habari

Vyanzo vikuu vyta habari kuhusu Waesseni ni: (1) Philo wa Aleksandria, Myahudi aliyeishi Misri kutoka karibu 30 KK hadi wakati fulani 40 BK Baada ya Kristo (BK), katika kazi zake *Let Every Good Man Be Free and Apology for the Jews*; (2) Flavius Josephus, Myahudi wa Palestina na baadaye wa Rumi, aliyeishi kutoka mwaka wa 37 BK hadi karibu mwaka wa 100 BK, katika kazi zake *War of the Jews and Jewish Antiquities*—vyanzo vyetu vyta kina zaidi; (3) Pliny Mzee, Mrumi aliyeureka mwaka wa 79 na ambaye huenda alikuwa Palestina na Tito wakati wa Vita vyta Kiyahudi, katika *Natural History*; na (4) Hippolytus of Rome, katika kazi yake *A Refutation of All Heresies*, iliyoandikwa karibu mwaka wa 230 BK na inayotegemea sana Josephus.

Josephus anatuambia kwamba aliamua kujifunza kwa undani kuhusu "makundi" matatu ya Kiyahudi, hivyo alijiunga na Waesseni alipokuwa na miaka 16. Hata hivyo, kwa kuwa alikuwa Farisayo alipofikia miaka 19, na kwa kuwa ilichukua angalau miaka mitatu kukamilisha taratibu za kuijingga na Waesseni, tunapaswa kuhitimisha kwamba hakuwa na muda wa kutosha au nafasi ya kujifunza mengi kuhusu maisha ya ndani ya Waesseni.

Asili na Historia

Tajiriba ya kwanza ya Waesseni, pamoja na ile ya Mafarisayo na Masadukayo, ilitokea wakati wa Yonathani (160–143 KK), mrithi wa Yuda Makabe (tazama *Antiquities* ya Josephus 13.5.9). Josephus anaita makundi haya "madhehebu" (Kigiriki haireseis), neno ambalo wakati mwingine lina maana ya harakati za uzushi, lakini hii ni maana ya baadaye ya neno hilo. Luka anatumia neno hilo hilo

kwa Mafarisayo ([Matendo 15:5; 26:5](#)), Masadukayo ([5:17](#)), na Wakristo ([24:5, 14; 28:22](#)).

Uasi wa Makabe uliana mwaka wa 167 KK. Historia ya uasi huo ilikuwa ni mapambano kati ya Wagiriki wa Seleucid na Wagiriki wa Ptolemaic, huku Palestina ikiwa lengo la mapambano hayo. Waseleucid walishinda mwaka wa 198 KK, lakini kulikuwa na vyama vya pro-Syria na pro-Misri huko Yudea. Zaidi ya hayo, Uheleni, ambao ulipigiwa debe sana na Waseleucid, ulikuwa umejikita sana kwa Wayahudi wengi. Ili kushiriki katika michezo ya riadha, baadhi ya Wayahudi hata walifikia hatua ya kufanyiwa upasuaji ili kufuta ishara ya tohara ([1 Macc 1:15](#)). Mwaka wa 168, mfalme wa Seleucid Antioko IV Epiphanes aliuza ukuhani mkuu wa Kiyahudi kwa mnunuzi wa juu zaidi, Menelaus. Wakati hili lilipokataliwa na watu wa Kiyahudi, mateso ya kikatili yalizuka. Mahali fulani, kundi la Wayahudi wacha Mungu lilikuwepo, na walijiunga na Wamakabayo katika uasi huo. Tunawajua kama Hasidim (au Hasideans, Assideans, "wacha Mungu"; rej. [1 Macc 2:42](#)).

Kutokana na kufanana sana katika mafundisho, inakubalika kwa ujumla kwamba Mafarisayo ni ama wazao wa moja kwa moja wa Hasidim au moja ya makundi mawili au zaidi ya wazao. Inakubalika zaidi kwa ujumla kwamba Waeseni ni kundi lililojitenga ama kutoka kwa Mafarisayo au kutoka kwa Hasidim. Qumran (jamii ya Nyaraka za Araba) inaangaliwa ama kama tawi la Waeseni au kama kundi lingine linalohusiana kwa karibu la wanajitenga ambao asili yao ilikuwa karibu wakati huo huo.

Josephus anazungumzia madhehebu matatu tu ya Kiyahudi: Mafarisayo, Masadukayo, na Waeseni (*Antiquities* 18.1.2). Kwa hiyo, mara nyangi inahitimishwa kuwa haya ndiyo yalikuwa madhehebu pekee ya Kiyahudi wakati huo. Huu ni uamuvi usio sahihi. Tunajua angalau madhehebu saba ya Kiyahudi, na pengine yapo hadi kumi na mawili. Huenda kuna baadhi ya mfanano, na si mara zote ni wazi kama kundi fulani linapaswa kuelezewa kama chama cha kidini (kwa mfano, Wazeloti). Lakini tunaweza kупinga idadi ya madhehebu ya Josephus kwa data nydingine anazotoa. Kulingana na Josephus, kulikuwa na Mafarisayo 6,000 (*Antiquities* 17.2.4) na Waeseni 4,000 (*Antiquities* 18.1.5; rej. Philo's *Every Good Adamu* 76), na Masadukayo walikuwa wachache kwa idadi kuliko Mafarisayo (rej. *Wars* 2.8.14). Hii inghesabu, kwa zaidi, watu 16,000, na idadi ya watu wa Yudea ilikuwa zaidi ya hiyo. Zaidi ya hayo, Josephus mwenyewe anazungumzia "falsafa ya

nne" (*Antiquities* 18.1.6), ambayo baadhi ya wasomi wanaifananisha na Wazeloti, ingawa Josephus hajawahi kufanya hivyo. Tunaweza tu kuhitimisha kuwa kwa mtazamo wa Josephus kulikuwa na madhehebu au makundi matatu makuu ya Wayahudi.

Waeseni walihama kutoka miji ya Palestina na kuhamia miji midogo na vijiji. Pliny anawaweka magharibi mwa Araba na anasema, "Chini yao kulikuwa na Engedi" (*Natural History* 5.15.73), kauli ambayo inaweza kumaanisha ama kwamba Engedi ilikuwa katika mwinuko wa chini au kwamba ilikuwa Kusini. Wasomi hawakubaliani kuhusu tafsiri ya kauli hii.

Kuingia katika Kundu

Kuingia kwa Waesseni ilikuwa mchakato mrefu na mgumu, uliokuwa na mwaka mmoja wa kuwa mtautaji na miaka miwili ya ziada ya ushiriki mdogo katika jamii. Mwanafunzi alikula viapo vya dhati, ambavyo vilijumuisha uhusiano wake na Mungu na wanachama wenzake. Aliapa kuchukia waovu na kupenda ukweli, kutoficha chochote kutoka kwa jamii na kutofichua chochote kwa watu wa nje, na kufikisha mafundisho kama alivyopokea. Mpaka alipochukua viapo hivi, hakuweza kugusa chakula cha jamii.

Maisha ya Kijamii

Wakati mshiriki mpya alipojiunga na Waeseni, alikabidhi mali yake yote kwa jamii. Wanachama binafsi hawakuwa na bidhaa, mali, au nyumba. Waliishi kwa maisha ya kujinyima, wakiwa na vile tu vilivyohtajika kwa maisha.. Walidharau utajiri, hawakuwa na watumwa, na hawakujihuisha na biashara. Walifanya kazi mashambani au katika ufundi uliosaidia amani, na hawakutengeneza vyombo vya vita. Waliishi kwa undugu, walikula pamoja, walikuwa na mali kwa pamoja, walikuwa na mfuko wa pamoja na duka la pamoja la mavazi. Walivaa mavazi meupe kila wakati.

Ushahidi kuhusu maoni yao juu ya ndoa ni wa kuchanganya kidogo. Waliipiga marufuku kabisa au waliidharau, wakihesabu kujizuia kama moja ya fadhila zao. Kulikuwa na Waesseni ambao walioa, lakini hawa waliangalia uhusiano wa ndoa kama njia ya kulea watoto ili jamii iendelee.

Kuna ushahidi tofauti pia kuhusu watoto. Kulingana na Philo, hawakuwa na watoto, wala vijana, hata vijana wa kiume. Kwa upande mwingine, Josephus anatuambia kwamba

walichukua watoto, na Waeseni waliooa walilea watoto wao wenyewe.

Waeseni waligawanywa katika makundi au vyeo vinne na hawakufanya chochote isipokuwa kwa amri ya wakuu, isipokuwa kwa kazi za huruma. Walitii wazee wao. Haki ilitolewa katika mkutano wa wanachama 100 au zaidi. Kwa makosa makubwa, adhabu ilikuwa kufukuzwa kutoka kwa jamii, na mwanachama aliyefukuzwa mara nyingi alikuwa kwa njaa kutokana na viapo vikubwa alivyokuwa amechukua.

Siku ya Kawaida

Josephus anaelezea siku ya kawaida katika maisha ya Waeseni. Walikuwa wanaamka kabla ya alfajiri na kusoma sala kwa jua linalochomoza (ambayo pengine haipaswi kufasiriwa kama ibada ya jua). Kisha kila mtu alifanya kazi yake hadi saa tano (11 asubuhi). Wakati huo jamii ilikusanyika, na walivaa nguo za ndani za kitani, wakaoga kwa maji baridi, na kisha wakaenda kwenye jengo lililokuwa limehifadhiwa kwa wanachama, kwenye ukumbi wa kulia ambao ultengwa zaidi kwa wale waliokuwa safi. Kila Mueseni alipokea mkate na bakuli moja la chakula. Kuhani alisema sala kabla ya mtu ye yote kuruhusiwa kugusa chakula, na sala nyingine baada ya mlo. Kisha wanachama waliweka kando mavazi yao matakatifu na kuendelea na kazi zao hadi jioni. Mlo wa jioni ulikuwa kwa namna ile ile kama mlo wa mchana. Walikula kimya kimya na walizungumza tu kwa zamu, wakila na kunywa tu kile walichohitaji ili kujitosheleza.

Imani za Dini

Ni hatari kiasi kujaribu kujenga upya teolojia ya Waeseni kutoka kwa maandishi ya Josephus na Philo, kwani waandishi hawa wawili walifikiri kwa njia za kifalsafa badala ya kikanisa.

Waeseni hawakujishughulisha na mantiki au falsafa ya asili, bali walijitolea kwa maadili. Josephus anawafananisha na Wappythagorean wa Kigiriki (*Antiquities* 15.10.4), lakini haelezi zaidi. Waeseni walijitolea kwa usafi na akili takatifu. Walikataa viapo (inaonekana isipokuwa kiapo kikubwa walichokichukua walipojiunga na dhehebu), na waliona neno lao kuwa la kutosha. Walishika siku ya saba, wakienda kwenye masinagogi na kukaa kulingana na umri. Mmoja angesoma na mwininge kueleza, wakitumia alama na matumizi mara tatu ya ufafanuzi (ambayo inaweza kuwa kumbukumbu ya mbinu ya kitalmudi ya ufafanuzi). Hawakufanya kazi yoyote

siku ya sabato. Kuna mkanganyiko kuhusu suala la dhabihu; ama hawakutoa dhabihu (Philo's *Every Good Adamu*) au walitoa dhabihu mionganoni mwao na hawakutuma dhabihu kwenye hekalu (Josephus's *Antiquities* 18.1.5). Walituma sadaka kwenye hekalu, kulingana na kifungu hiki hicho katika Josephus. Jina la mtoaji sheria (Mose? au Mungu mwenyewe?) lilikuwa kitu cha kuheshimiwa sana.

Waeseni walijifunza vitabu vitakatifu na walikuwa na ujuzi wa kutabiri siku zijazo. Josephus anazungumzia kuhusu Menahemu, Mwiseni mmoja, ambaye alitabiri kwamba Herode angekuwa mfalme (*Antiquities* 15.10.5). Pia walijifunza kazi za wazee (ambazo inaonekana kumaanisha kazi nyingine zaidi ya Maandiko), na walikuwa na ujuzi katika maarifa ya uponyaji, ya mizizi, na ya mawe. Waeseni waliamini kwamba roho zao zilikuwa za milele; hata hivyo, kama Josephus alivyokuwa anaelewa fundisho hili, mwili ulikuwa "unaoweza kuharibika na vitu vyake vya msingi havidumu" (*War* 2.8.11), ambayo inaweza kumaanisha kukataa ufufu.

Nyenzo tulizonazo hazitoshi kujenga upya theolojia ya Waeseni. Hata hivyo, ni wazi kwamba walikuwa Wayahudi walijitolea kwa sheria, lakini walikuwa na msisitizo au upotovu fulani uliowatofautisha na Mafarisayo na Masadukayo. Walikuwa watawa, ingawa baadhi yao walioa, na walikuwa wapenda amani, ingawa Josephus anasimulia kuhusu Mwesenii aitwaye Yohana ambaye alikuwa jenerali katika jeshi (*Vita* 2.20.4). Zaidi ya yote, walikuwa na ubaguzi, wakijitenga na Wayahudi wengine na kuishi maisha ya kijamii au ya kikomunisti.

Waesseni na Jamii ya Qumran

Kuna mambo mengi yanayofanana kati ya Waeseni na watu wa Nyaraka za Araba. Wote walikuwa madhehebu ya Kiyahudi. Wote walikuwa vikundi vya kijamii vilivyojitenga na mkondo wa kawaida wa Uyahudi. Wote walikuwa magharibi mwa Araba. Wote walikuwa na michakato mirefu na migumu ya kuingiza wanachama wapya. Wote walikuwa na kiapo cha kujiunga. Wote walichukia waou na kuwapenda wanachama wa jamii. Wote walihitaji kukabidhi mali zote kwa dhehebu. Wote walihifadhi siri zao ndani ya kikundi chao wenyewe. Maisha ya kila siku—maombi, kuoga kwa taratibu, milo ya pamoja, kujifunza na kufafanua Biblia, na kujali usafi—yalifanana sana. Ufutiliaji makini wa sabato, mgawanyiko katika vyeo au bahati, na mamlaka ya wazee na wakuu ni

sifa za kila kikundi. Wote walikuwa na kikundi cha chini cha watu kumi kinachohitajika kwa mukutano. Wote walikuwa na sheria za kufukuzwa kwa makosa makubwa.

Tofauti pia ni za kushangaza na hazionekani mara nyingi. Ni wazi kwamba jamii ya Qumran haikuweza kuwakilisha Waeseni wote bali walikuwa sehemu ndogo tu (labda 200) ya Waeseni 4,000. Zaidi ya hayo, walikuwa bora kama moja ya miji na vijiji vya Waeseni. Ikiwa watu wa Qumran walifanya kazi za ufundi, hatuna taarifa yoyote kuhusu hilo kutoka kwa maandiko yao au kutoka kwa akiolojia ya Qumran. Vivyo hivyo, hatuna taarifa yoyote kuhusu mtazamo wao kuelekeea vita au vifaa vya vita. Hata hivyo, tunajua kutoka kwa War Scroll (1QM) kwamba walikuwa na dhana ya kina ya vita vya mwisho, na jeshi, silaha, mbinu, na kadhalika, na hawasikiki kama wapenda amani (tazama 1QS 9:16, 22–23; 10:18; 1QSa 1:19–21). Inaonekana kwamba watu wa Qumran walijihuisha na biashara (CD 13:14–15). Hatuna habari yoyote kuhusu duka la kawaida la mavazi huko Qumran. Kutoka kwa fasihi ya Araba tunajua kwamba kulikuwa na masharti ya ndoa, kwa watoto wadogo, vijana, na vijana wa kiume. Bila shaka, watu wa Qumran wanaweza kuwa Waiseni wanaooa ambao Josephus anarejelea. Kungia katika kundi la Qumran ilikuwa mchakato wa miaka miwili; kwa Waiseni, ilikuwa miaka mitatu.

Hatuju chochote kuhusu maombi ya Qumran kwa jua au kuoga kila siku, ingawa baadhi ya "matangi" huenda yalikuwa mabwawa ya kuzamishia. Tofauti na Waeseni, watu wa Qumran walitumia viapo, na kuna sehemu ndefu kuhusu viapo katika fasihi yao (CD 9:8–12; 15:1–10; 16:6–18). Mtazamo wa Qumran kuhusu dhabihu hauko wazi kabisa, lakini kuna mpango wa kutuma dhabihu kwa hekalu. Hatufahamu upinzani wowote dhidi ya mafuta mionganoni mwa watu wa Qumran, kama inavyoelezwa kwa Waeseni.

Hakuna ushahidi kwamba Waqumrani walitumia tafsiri tatu katika tafsiri yao ya kibiblia. Matumizi ya alama katika maandiko yao ni machache. Hakuna ushahidi kwamba walijifunza maarifa ya uponyaji, mizizi, au mawe. Ikiwa walikuwa wataalamu wa kutabiri yajayo, hatuna rekodi yake.

Mpangilio wa viti huko Qumran ulikuwa kwa cheo na si kwa umri, kama ilivyokuwa mionganoni mwa Waeseni. Cheo kilibadilishwa kwa mtihani wa kila mwaka huko Qumran. Hakuna dalili kwamba haki huko Qumran ilishughulikiwa na wanaume 100;

badala yake, inaonekana ilisimamiwa na baraza la watu 15 (1QS 8:1) au 10 (CD 9:4–5).

Kutokana na kufanana, tunapaswa kuhitimisha kwamba kulikuwa na aina fulani ya uhusiano kati ya Waeseni na jamii ya Qumran. Kutokana na tofauti, tunalazimika kuhitimisha kwamba hawakuwa sawa kabisa. Kuna maelezo kadhaa yanayowezekana: (1) Waeseni na watu wa Qumran huenda walianza kama mgawanyiko kutoka kwa Hasidim, na kisha baadaye wakagawanyika tena. Kwa kweli, Nyaraka za Araba, hasa Hati ya Dameski (CD), zinaashiria aina fulani ya mgawanyiko katika kipindi cha awali cha kundi hilo. (2) Waeseni wa Josephus na Philo ni karibu karne moja baadaye kuliko fasihi ya watu wa Qumran, na huenda walibadilika kiasi fulani katika kipindi hicho cha muda. (3) Waeseni walikuwa katika miji na vijiji kadhaa na huenda walikuwa na tofauti kubwa za kieneo, hivyo kwamba Josephus anaweza kuwa alichora maelezo yake kutoka eneo moja, Philo na Pliny kutoka maeneo mengine, wakati kundi la Qumran linawakilisha aina nyingine ya kieneo. Hakuna ushahidi wa kutosha kuunga mkono upendeleo kwa mojawapo ya maelezo haya.

Tazama pia Nyara ya Bahari ya Chumvi; Wayahudi; Wafarisayo; Qumran.

Wagirgashi

Kabila la Wakanaani ([Mwanzo 10:16](#); [1 Mambo ya Nyakati 1:14](#)) ambalo ardhi yao iliahidiwa kwa Abrahamu ([Mwanzo 15:21](#); [Kumbukumbu la Torati 7:1](#); [Yoshua 3:10](#)). Ardhi hiyo hatimaye ilipatikana ([Yoshua 24:11](#); [Nehemia 9:8](#)). Eneo la kabila hilo halijulikani. Inawezekana waliishi Karkisha, mji uliotajwa katika maandiko ya Wahiti, au Kirkishati, eneo mashariki mwa Tigris. Jina *Gresh* lilionekana katika maandiko ya Ugariti ya karne ya 13 Kabla ya Kristo (KK) na linaweza kuashiria kabilo. Katika [Mathayo 8:28](#); [Marko 5:1](#); na [Luka 8:26](#), jina linalotafsiriwa kwa namna mbalimbali kama "Gergesene" (Toleo la King James), "Gerasene," na "Gadarene" linaweza kuhifadhi jadi kwamba Wagirgashi waliwahi kuishi Palestina.

Wahamathi

Mkaaji wa Hamathi ([Mwa 10:18](#); [1 Mambo ya Nyakati 1:16](#)). *Tazama* Hamathi #1.

Waherode

Waherode walikuwa kundi la Kiyahudi lililounga mkono familia ya Mfalme Herode kama watawala. Waliishi Israeli wakati wa Yesu. Walishirikiana kwa karibu na viongozi wengine wa Kiyahudi waliiitia Mafarisayo, hasa walipokuwa wakipinga mafundisho na matendo ya Yesu.

Waherode katika Injili

Injili zinataja kundi la Kiyahudi linaloitwa Waherode mara tatu. Wanaonekana katika matukio mawili: moja huko Galilaya na moja huko Yerusalem. Katika matukio yote mawili, walishirikiana na Mafarisayo dhidi ya Yesu. Katika [Marko 3:6](#), Yesu alimponya mtu mwenye mkono uliokauka. Baada ya uponyaji huu, Mafarisayo na Waherode walipanga njama ya kumwangamiza Yesu. Baadaye, katika [Mathayo 22:16](#) na [Marko 12:13](#), Mafarisayo na Waherode walifanya kazi pamoja kumjaribu Yesu. Walimuuliza ikiwa sheria inaruhusu Wayahudi kulipa kodi kwa Kaisari. Luka na Yohana hawatajili Waherode katika Injili zao.

Je, Waherode na Masadukayo Walikuwa Kikundi Kimoja?

Kwenye [Marko 8:15](#), Yesu anaonya kuhusu "chachu ya Herode." (Chachu ni hamira inayofanya mkate kuumuka, lakini Yesu aliitumia kama ishara ya ushawishi mbaya.) Baadhi ya matoleo ya maandiko haya yanasema "chachu ya Waherode" badala yake. Hata hivyo, Mathayo anaposimulia hadithi hiyo hiyo ([Mathayo 16:6](#)), anaandika kuhusu "chachu ya Masadukayo." Tofauti hii inatufanya tujiulize: Je, Waherode na Masadukayo walikuwa kundi moja?

Mathayo na Marko wanawaeleza wapinzani wa Yesu kwa njia tofauti katika Injili zao. Mathayo anazingatia jinsi viongozi wa kidini walivyompinga Yesu, wakati Marko anaonyesha kwamba viongozi wa kidini na serikali walikuwa dhidi ya Yesu. Hii inasaidia kueleza kwa nini wanatumia maneno tofauti kuhusu "chachu" (mvuto mbaya). Mathayo anaandika kuhusu "chachu ya Masadukayo," wakati Marko anaandika kuhusu "chachu ya Herode" au "chachu ya Waherode."

Wasomi wana mawazo tofauti kuhusu sababu za jambo hili:

- Wengine wanafikiri kwamba Waherode walikuwa kundi lililounga mkono serikali, na wanachama wengi wa kundi hili walikuwa Masadukayo.
- Wengine wanafikiri kwamba Waherodi na Masadukayo walikuwa kundi moja.
- Wengine wanasema Waherode pia walijulikana kama Waboethus (kikundi kilichoitwa kwa jina la Boethus, kuhani mkuu).
- Waboethusi walikuwa na imani sawa kuhusu Mungu na dini kama Masadukayo walivyokuwa.

Masadukayo waliunga mkono familia yenyeye nguvu ya Kiyahudi iitwayo Hasmoneans, ambao waliongoza mapambano yenyeye mafanikio dhidi ya watawala wa Kigiriki mnamo 167 KK. Kwa upande mwingine, Waboethusi waliunga mkono familia ya Mfalme Herode. Hii ndiyo sababu watu waliwaita "Waherode."

Ingawa makundi haya mawili yaliunga mkono watawala tofauti, yalikuwa na uhusiano kwa njia nyingine. Waherode walishiriki imani nyingi za kidini na Masadukayo. Makundi yote mawili yalikuwa na ushawishi mkubwa katika eneo la Palestina (nchi ya asili ya Wayahudi).

Wakati wa Yesu, Waherode na Masadukayo walikuwa wamekuwa na uhusiano wa karibu zaidi. Sababu moja ya hili ni kwamba Herode Antipa (mtawala kutoka familia ya Herode) alimuoa Herodia, binti mfalme kutoka familia ya Hasmonea. Ndoa hii ililetta makundi haya mawili karibu zaidi.

Upinzani Dhidi ya Yesu

Waherode na Masadukayo wote waliunga mkono watawala wa Kirumi wa wakati huo. Mafarisayo hawakupenda kundi lolote kwa sababu hii. Katika [Mathayo 16:12](#) na [Marko 8:15](#), tunaona kwamba Mafarisayo walikuwa dhidi ya Masadukayo na Waherode. Hata hivyo, makundi haya yaliweka kando tofauti zao walipomwona Yesu kama tishio. Mafarisayo, Masadukayo, na Waherode wote walishirikiana kumpinga Yesu.

Kwa muhtasari, Waherode (pia huitwa Waboethusi) walikuwa kundi muhimu wakati wa Yesu. Walishiriki imani za kidini na Masadukayo lakini walijulikana hasa kwa kuunga mkono familia ya Mfalme Herode kama watawala. Wakati

Mafarisayo walitumaini kiongozi aliyechaguliwa na Mungu (Masih) kuunda ufalme mpya, Waherode walifanya kazi kwa bidii ili kudumisha utawala wa familia ya Herode.

Tazama pia Herode na Familia ya Waherode.

Wahiti

Watu wa Biblia ambao wana jukumu kubwa katika ahadi za ardh kwa wazao wa Abramu na watoto wa Israeli. Wakati mmoja hawakujulikana katika historia ya kidunia na walidhaniwa kuwa watu wa hadithi na baadhi ya wakosoaji wa historia ya Biblia. Hata hivyo, taarifa kuhusu Wahiti zimefichuliwa na wanahistoria na wanakiolojia, na sasa wanajulikana kuwa walikuwa na ufalme uliokuwa katikati ya Asia Ndogo. Walikuwa na nguvu za kijeshi za kutosha kupambana na majeshi ya Misri chini ya Ramses II mwenye majivuno na walimzuia kwenye Kadesh kwenye Orontes.

Kimsingi, marejeleo ya kibiblia hayaonyeshi kwamba Wahiti walikuwa zaidi ya kundi dogo. Hata hivyo, uhusiano wa wafalme wa Wahiti na Misri, biashara ya farasi ya Solomoni, na ushiriki wao katika migogoro ya Siria na Israeli katika ufalme uliogawanyika unaonyesha kwamba Wahiti walikuwa watu wenyewe umuhimu mkubwa.

Jiografia

Dola ya Wahiti ilikuwa na kituo chake katika Anatolia (Asia Ndogo, Uturuki ya kisasa), na mji mkuu wake ulikuwa Hattusas (sasa Baghazkoy) kwenye kona ya Mto Halys (sasa Kizil Irmak). Dola hiyo wakati mwingine ilienea kwenye eneo kubwa zaidi bila mipaka maalum kwani ilijumuisha miji huru ambayo ilikuwa tegemezi kwa ufalme wa Anatolia, ikihusiana nayo kwa mikataba lakini haikuwa sehemu yake. Kwa sababu ya uwepo wao katika Palestina-Syria, Wahiti walifanya ushawishi wao kuhiwi Misri na wanajulikana sana kutokana na sanaa na maandiko ya nchi hiyo. Uwepo wa Wahiti katika Palestina unathibitishwa sana katika Biblia, na nguvu za Wahiti katika miji ya Palestina kama Hebron zinaonyeshwa katika nyakati za mababu.

Historia

Wahiti (pia wanajulikana kama Wahattian) walikuwa moja ya makundi kadhaa ya watu, wanaodhaniwa kuwa si Wasemiti wala Waindo-Ulaya, ambao waliishi kwenye uwanda wa Anatolia

katika milenia ya tatu Kabla ya Kristo (KK). Katika sehemu ya mwisho ya milenia hii, Waindo-Ulaya walivamia eneo hilo na kuchukua madaraka ya kisiasa.

Historia ya kweli, inayotegemea rekodi zilioandikwa, inaanza Anatolia karibu mwaka wa 1900 KK na kuwasili kwa wafanyabiashara wa Ashuru. Wafanyabiashara hawa walijanzisha katika miji mbalimbali na waliwasiliana na nchi yao kwa kutumia vidonge vya cuneiform. Rekodi hizi zimepatikana karibu na Kayseri. Zinataja mapambano kati ya falme za Wahiti kwa ajili ya ukoo katika Anatolia na kumrejelea Mfalme Anittas, anayejulikana kutoka kwa vyanzo vya Wahiti vya tarehe za baadaye.

Katika karne ya 15 KK, utawala wa Wahrri ulivunjwa na kampeni za mfalme wa Misri Thutmose III. Hata hivyo, ufalme mwingine wa Wahrri, Mitanni, hivi karibuni ulipata umaarufu katika Asia ya Magharibi. Mitanni ilikuwa tishio kwa Wahiti, lakini kwa kuwasili kwa mfalme mwenye tamaa na nguvu, Suppiliuma I (tazama 1380–1340 KK), kulikuja kufufuka kwa nguvu za Wahiti na nguvu ya himaya yao. Huu ulikuwa wakati wa uandishi wa barua za Amarna, ambazo zinatoa ushuhuda wa hali ya kuchanganyikiwa katika Palestina-Siria.

Suppiliuma alifanya kampeni ya kijeshi ya kuvutia dhidi ya Mitanni na kisha, kwa kuchanganya nguvu na ustadi wa kidiplomasia, alijenga eneo la ulinzi la miji ya dola tegemezi, ambayo yalifungwa kwake kwa mikataba, nakala zake zilipatikana katika kumbukumbu za Wahiti.

Katika nusu ya kwanza ya karne ya 14, uvivu wa Amenhotep III na kujishughulisha kwa kidini kwa Akhenaten kulisababisha ufalme wa Asia wa Misri kupotea na kubaki kuwa kumbukumbu. Hata hivyo, mwanzoni mwa nasaba ya 19, Wamisri walijitahidi kurejesha kile walichopoteza. Mashindano ya Palestina-Syria yalifikia kilele chake katika vita maarufu huko Kadesh kwenye Orontes, ambapo magari ya vita ya Wahiti yalipata faida ya awali. Ramses II alisherehekeea vita hivyo kama ushindi, ingawa alinusurika kwa shida. Mfalme wa Wahiti, Muwatallis, pia alidai ushindi, lakini kisiasa vita hiyo haikuwa na uamuzi. Mfalme wa Wahiti aliyefuata, Hattusilis III, alisaini mkataba na Ramses II katika mwaka wa 21 wa utawala wa mfalme wa Misri; mkataba huo ulithibitishwa na ndoa ya binti wa Hattusilis na Ramses II.

Karibu katikati ya karne ya 13 KK, Wahiti walitishiwa kutoka magharibi na Ahhiyawa, ambao

huenda walihuishwa na Waakaya na Watu wa Baharini (tazama Filistia, Wafilisti). Ilikuwa ni wimbi la Watu wa Baharini lilomaliza Dola la Wahiti karibu mwaka wa 1190 KK na kusonga kando ya pwanı ya mashariki ya Mediterania hadi hatimaye lilipositishwa katika Delta ya Nile na Ramses III.

Kaskazini mwa Syria, miji huru iliendelea kutawaliwa na wafalme waliokuwa na majina ya Wahiti na kusimamisha makaburi yaliyoandikwa kwa hieroglifi za Wahiti. Waashuri waliendelea kuirejelea eneo hilo kama Ardhı ya Hatti, na Agano la Kale (AK) linazungumzia watawala hawa wa majimbo kama "wafalme wa Wahiti." Falme hizi ndogo ziliwekwa chini ya kodi ya Waashuri na zikawa majimbo ya Waashuri katika enzi za Shalmanesa V na Sargoni II, watawala ambao pia waliangamiza ufalme wa kaskazini wa Israeli kwa kuiteka Samaria mnamo 721 KK.

Lugha na Fasihi

Kwenye maandiko yaliyopatikana Boghazkoy, lugha nane tofauti zilitumika. Kati ya hizi, ni mbili tu, Mhti na Akkadian, zilizotumika kwa rekodi rasmi za kifalme. Akkadian ilikuwa lugha ya mawasiliano ya himaya na pia lugha kuu ya vidonge vya Amarna. Hurrian ndiyo lugha pekee nyingine ambayo maandiko kamili yaliandikwa. Lugha nyingine zinapatikana zaidi katika vifungu vifupi kwenye nyaraka za kidini za Mhti, na moja inatambulika tu kwa baadhi ya maneno ya kiufundi.

Kulikuwa na lugha nane: (1) Mhti, ambaye pia alitwa Nesite, ilitambuliwa na B. Hrozny kuwa na uhusiano na lugha za Indo-European. Pendekezo hili lilipokelewa kwa shaka mionganı mwa wasomi kwa muda, lakini sasa limeonekana kuwa sahihi bila shaka. (2) Hattic (Hattian), lugha ya watu wa asili wa Anatolia, ilitumika katika hotuba za makuhani wakati wa ibada zinazohusiana na miungu ya Mhti. (3) Luwian ni lugha nyingine ya Indo-European, inayohusiana kwa karibu na Mhti. (4) Palaic, lugha inayojulikana kidogo, pia ni ya Indo-European. (5) Hurrian inaonekana katika maandiko mengi ya ibada. Vipande vya tafsiri ya Hurrian ya Epic ya Gilgamesh vilipatikana. Moja ya vidonge vya Amarna, iliyoandikwa na Tushratta, mfalme wa Mitanni, kwa Amenhotep III, ilikuwa katika Hurrian. Pia zinawakilishwa ni (6) lugha ya Aryan ya watawala wa Mitanni, (7) Akkadian, na (8) Sumerian. Mbali na maandiko ya cuneiform, Wahiti walitumia hieroglyphs, ambazo zimepatikana zimeandikwa kwenye jiwe na risasi.

Arki za Wahiti zilikuwa na maandiko ya hati rasmi, kama vile mikataba, sheria, maagizo, kumbukumbu za wafalme, barua, na rekodi nyingine za kihistoria. Kulikuwa na fasihi nyingi za kidini, ikiwa ni pamoja na hadithi za kale, hekaya, mashairi, maneno ya uchawi, taratibu, ishara, sala, na maelezo ya sherehe na maadhimisho yao.

Watu

Lugha inayojulikana ya ustaarabu wa Wahiti inalinganishwa na mchanganyiko mkubwa wa asili za kikabila, hasa katika eneo la kijigrafia lililofunkwa na himaya. Muonekano wa kimwili wa Wahiti unajulikana kutoka kwa michoro yao wenyewe na uwakilishi kwenye makaburi ya Wamisri. Michoro yao inaonyesha Wahiti wakiwa na nyuso zisizovutia, makoti mazito, kofia ndefu zenye ncha kali, na viatu vyenye ncha zilizoinuka.

Dini

Wahiti walikuwa na kundi la miungu, inayojulikana kwa majina kutoka kwa maandiko na kwa sura kutoka kwa michoro. Miungu inaweza kutambulika kwa silaha au chombo kilichoshikwa mkononi wa kulia, ishara mkononi wa kushoto, mabawa au vifaa vingine, au mnyama mtakatifu ambaye mungu anaweza kusimama juu yake.

Mungu mkuu alikuwa mungu wa hali ya hewa, na mnyama wake mtakatifu alikuwa fahali. Kutokana na wingi wa ibada za kienyeji, kulikuwa na miungu rasmi, ikiongozwa na mungu wa jua, Arinna, ambaye alikuwa mungu mkuu wa serikali na mfalme. Mikataba ya Wahiti kwa kawaida ilikuwa na orodha ndefu ya miungu walitumika kama mashahidi wa mkataba na kiapo.

Wahiti na Biblia

Jina "Mhti au Wahiti" linapatikana karibu mara 50 katika AK lakini halionekani katika AJ. Ikiwa mtu atajumuisha matukio ya jina la Mhti, baba wa Wahiti, kuna zaidi ya marejeleo 60 katika Biblia. Wengi yanahusiana na uwepo wa Wahiti katika Kanaani. Baba yao na jina lao, Mhti, ametajwa wa pili kati ya wana wa Kanaani katika "jedwali la mataifa" ([Mwa 10:15](#); linganisha. [1 Mambo ya Nyakati 1:13](#)). Marejeleo mengi ya "wana wa Mhti" yanaonekana katika simulizi la ununuzi wa pango la Makpela na Abrahamu ([Mwa 23](#)).

Marejeleo ya AK kwa Wahiti yanajumuisha [Mwanzo 26:34; 27:46](#) (wanawake Wahiti); [49:29-32; 50:13](#) (Efroni); [Kutoka 33:2; Hesabu 13:29; Kumbukumbu la Torati 7:1; 20:17](#) (maangamizi

yao); [Yoshua 11:3; 12:8](#) (wakazi wa Kanaani); [1 Samweli 26:6; 2 Samweli 11-12](#) (Uria, shujaa chini ya Daudi); [1 Wafalme 9:20; 10:29](#) (wafanyakazi au wafanyaibashara chini ya Solomoni); [11:1](#) (mke wa Solomoni); [Ezra 9:1](#) (wageni); [Ezekiel 16:3, 45](#) (mababu wa Yerusalem).

Wahivi

Wahivi walikuwa kundi la watu waliokuwa wakiishi Kanaani kabla ya kuwasili kwa Waisraeli.

Wanaakiolojia na wanahistoria bado hawajapata ushahidi wa wazi kuhusu Wahivi nje ya Biblia. Hata hivyo, Biblia inasema walitokana na mmoja wa wana wa Kanaani ([Mwanzo 10:17](#)). Waliishi katika maeneo karibu na Milima ya Lebanoni na Mlima Hermoni ([Waamuzi 3:3; 11:3](#)).

Wahivi wanatajwa mara nyingi katika Biblia kama kundi ambalo Waisraeli waliwfukuza kutoka katika nchi ([Yoshua 12:8; 24:11; 1 Wafalme 9:20](#)). Hata hivyo, baadhi yao walibaki katika nchi. Wakati wa ufalme wa Israeli, baadhi ya Wahivi bado waliishi karibu na mji wa Tiro na katika maeneo mengine ([2 Samweli 24:7](#)).

Baadhi ya wasomi wanaamini kwamba jina "Hivi" linaweza kuwa lilitokana na kosa la kunakili. Katika Kiebrania, herufi *resh* (ר) na *waw* (ו) zinapanana. Kosa hili linaweza kuwa lilipadilisha jina "Hori" kuwa "Hivi."

Baadhi ya wasomi wanafikiri huenda kulikuwa na mkanganyiko katika majina. [Mwanzo 36:2](#) inamtaja Sibeoni kama "Mhivi." Katika mistari ya [20](#) na [29](#), anaitwa "Mhoriti." Katika sehemu zingine, Septuaginta (tafsiri ya awali ya Kigiriki ya Agano la Kale) inasema "Mhoriti" badala ya "Mhivi" ([Mwanzo 34:2; Yoshua 9:7](#)). Sehemu zingine katika Septuaginta zinasoma "Mhiti" badala ya "Mhivi" ([Yoshua 11:3; Waamuzi 3:3](#)).

Kufanana kati ya majina Wahivi na Wahori katika [Mwanzo 36](#) kunaweza kuonyesha kwamba makundi haya mawili yalikuwa na uhusiano kwa namna fulani. Hii ni sawa na jinsi Biblia wakati mwingine inavyotumia majina Waismaeli na Wamidiani kwa kundi lile lile ([Mwanzo 37:27-28, 36](#)). Baadhi ya wasomi wanafikiri kwamba Wahivi na Wahori huenda walikuwa na uhusiano na Wahruri. Wahruri walikuwa kundi linalojulikana sana katika historia na akiolojia.

Neno "Hivi" linapatikana takriban mara 25 katika Agano la Kale. Karibu theluthi moja ya hizi ziko

katika kitabu cha Joshua. Hii inaonyesha kwamba Wahivi walikuwa kundi halisi la watu. Wahivi wengi waliishi katika nchi ya Kanaani, lakini baadhi yao pia waliishi katika nchi ya Edomu ([Mwanzo 36:2](#)).

Biblia inawataja Wahivi kadhaa. Hawa ni pamoja na:

- Hamori ([Mwanzo 34:2](#)),
- watu wa Gibeoni ([Yoshua 9:7](#)),
- wahivi wa kaskazini ([Waamuzi 3:3-8](#)), na
- wale waliokaa karibu na Tiro ([2 Samweli 24:7](#)).

Wakati Solomoni alipokuwa mfalme wa Israeli, Wahivi na watu wengine wa kigeni waliokuwa wakiishi katika nchi hiyo walilazimishwa kufanya kazi kama watumwa ([1 Wafalme 9:20-21; 2 Mambo ya Nyakati 8:7](#)).

Wakaisari

Wakaisari walikuwa watawala wa Dola la Kirumi. Jina *Kaisari* lilikuwa awali jina la familia ya Yulio Kaisari, aliyeishi kuanzia mwaka 100 hadi 44 Kabla ya Kristo (KK).

Viongozi wa Kirumi wa baadaye walitumia *Kaisari* kama cheo, hata kama hawakutoka katika familia ya Yulio Kaisari. Hapa ndipo maneno *Kaiser* (kwa Kijerumani), *Keizer* (kwa Kiholanzi), na *Czar* (kwa Kirusi) yanapotokana.

Biblia inamtaja Kaisari Augusto ([Luka 2:1](#)) na Tiberio Kaisari ([Luka 3:1](#)). Katika kitabu cha Matendo, cheo *Kaisari* kinamrejelea Nero ([Matendo 25:11-12, 21; 26:32; 27:24; 28:19](#)). Wakati wa Agano Jipy, Kaisari 12 walitawala. Sita kati yao walikuwa sehemu ya familia ya asili ya Kaisari.

Wafalme Kutoka Ukoo wa Kaisari

- Yulio Kaisari (100–44 KK; hakuwa mfalme rasmi, lakini jina lake na uongozi wake vilianzisha ukoo wa Kaisari).
- Tiberio (42 KK–37 Baada ya Kristo (BK), alitawala 14 BK–37 BK)
- Klaudio (10 KK–54 BK, alitawala 41 BK–54 BK)
- Nero (BK 37–68, alitawala BK 54–68)

Baadhi ya Wafalme wa Baadaye

- Galba (3 KK–69 BK, alitawala kuanzia mwaka wa 68–69 BK)
- Vespasian (9–79 BK, alitawala kuanzia mwaka wa 69–79 BK)
- Tito (39–81 BK, alitawala kuanzia mwaka wa 79–81 BK)
- Domitian (51–96 BK, alitawala kuanzia 81 hadi 96 BK)
- Trajan (53–117 BK, alitawala kuanzia mwaka wa 98–117 BK)
- Diocletian (245–313 BK, alitawala kuanzia mwaka wa 284–305 BK)
- Konstantino Mkuu (BK 272 au 273–337, alitawala kuanzia BK 306 – 337)

Tazama pia Jiji la Rumi.

Wakeniti

Wakeniti walikuwa mojawapo ya makabila 10 yaliyokuwa wakiishi Kanaani wakati wa Abrahamu ([Mwanzo 15:19](#)). Hata hivyo, hawajatajwa kati ya makabila ya Kanaani wakati wa Mose ([Kutoka 3:17](#)). Hii huenda ilitokana na kuwa walikuwa wameanzisha uhusiano wa kirafiki zaidi na Israeli kufikia wakati huo. Israeli waliendelea kuwapa Wakeniti upendeleo maalum, kama inavyoonekana katika [1 Samwel 15:6](#). Wakati Sauli alipokusanya jeshi lake kupigana na Waamaleki, aliwaonya Wakeniti kabla ya shambulio. Ukarimu huu huenda ulionyesha msaada uliotolewa na Hobabu, mwana wa Reueli, ambaye alihudumu kama mwongozo wa Israeli katika nyika ([Hesabu 10:29–31](#)).

Wakati wa Baraka, mwamuzi na Debora nabii, baadhi ya Wakeni walikuwa wakiishi Galilaya. [Waamuzi 4:11](#) inasema, "Sasa Heberi Mkeniti alikuwa ameondoka kutoka kwa Wakeni, wazao wa Hobabu, baba mkwe wa Mose, na alikuwa ameweka hema lake karibu na mti mkubwa wa Saananimu, ambao ulikuwa karibu na Kedeshi." Kedeshi hii ilikuwa Galilaya na haikuwa Kadeshi katika nyika ya Sinai.

Jukumu la Wakeniti kama Wafua vyuma

Jina "Wakenti" linahusiana kwa karibu na neno "mfua chuma" (mchongwa chuma anayefanya kazi na shaba) katika Kiarabu na Kiaramu. Hii inapendekeza kwamba kabilia hili huenda lilikuwa kundi la wachonga chuma wanaosafiri ambao walitoa ujuzi wao popote walipohitajika. Makabila ya wachonga chuma wanaosafiri yalijulikana kusafiri kote katika Mashariki ya Karibu ya kale kutoka milenia ya 2 Kabla ya Kristo (KK). Picha za wafanyakazi kama hao zinaweza kupatikana katika kaburi la Beni-Hasan huko Misri, ambalo linatoka karne ya 19 KK. Hata katika nyakati za kisasa, angalau kabilia moja la Waarabu la wachonga chuma wanaosafiri limefuata njia za biashara kutafuta kazi.

Ushawishi wa Wakeniti katika Utamaduni wa Waisraeli

Kulingana na Biblia, swali muhimu ni ushawishi gani kabilia hili la Wakeni lililokuwa limeenea lilikuwa nao katika maisha na utamaduni wa Waisraeli. Wengine wamependekeza kwamba Mose alijifunza kuhusu kutengeneza nyoka wa shaba kutoka kwa baba mkwe wake Mkeniti/Mmidiani, Yethro ([Hesabu 21:4–9](#)). Hata hivyo, hili halioneekani kuwa na uwezekano mkubwa. Hata hivyo, ikiwa Wakeni walikuwa wataalamu wa kazi ya chuma, huenda walifundisha ujuzi huu kwa watu wa Mungu ili kuwasaidia kuujinga kama taifa.

Pendekezo kubwa zaidi ni kwamba Yethro (pia anaitwa Reueli), "kuhani wa Midiani," alikuwa chanzo cha imani ya Mose katika Mungu mmoja—dini ya kimonotheisti ya Yahweh. Wazo hili linaweza kupingwa kutoka kwa mitazamo ya kibiblia na kihistoria.

Biblia inasema wazi kwamba Yahweh alikuwa Mungu binafsi anayejulikana kwa watu wacha Mungu kutoka vizazi vya mwanzo katika [Mwanzo 4:26](#): "Na kwa Sethi pia alizaliwa mwana, akamwita jina lake Enoshi. Wakati huo watu walianza kuliitia jina la Bwana." Jambo lingine muhimu ni kwamba

mama yake Mose (au babu yake, kama wengine wanavyopendekeza) alikuwa na jina Yokebedi, ambalo linamaanisha "Yahweh ni utukufu." Ni wazi kwamba Mose hakisikia kuhusu Yahweh kwa mara ya kwanza kutoka kwa baba mkwe wake wakati wa uhamisho wake katika nyika ya Midiani.

Ushahidi wa kihistoria unaonyesha kwamba hakuna vituo vingine vya ibada isipokuwa hema inayohamishika vilivyokuwepo katika Sinai au popote Kusini mwa Beer-Sheba. Ilikuwa Kusini mwa mji huo ambapo Mungu, ambaye hapo awali alijifunua kwa mababu katika maeneo mbalimbali kaskazini, alimwambia Mose kwamba yeze ndiye Mungu yule yule wa Abrahamu, Isaka, na Yakobo ([Kutoka 3:6](#)). Waisraeli hawakuwahi kurudi Sinai kuabudu, ingawa Mungu alijifunua kwao hapo kwanza.

Yethro alijifunza kwa uwazi kuhusu Yahweh kuititia Mose, si kinyume chake. Wakeniti ambao walikuwa sehemu ya watu wa Mungu walijiunga kuititia uhusiano wa agano na Mungu wa Yakobo kuititia ushuhuda wa Israeli.

Wakeniti na Kabilia la Yuda

Inafurahisha, [1 Mambo ya Nyakati 2:55](#) inamtaja Mkeniti aitwaye Hammath katika orodha ya familia ya kabilia la Yuda. Hammath alikuwa babu wa Warekabi. Hii inaonyesha kwamba Wakenite hatimaye walijumuishwa katika kabilia la Yuda. Daudi pia anawaunganisha Wakeniti na makundi mengine yanayoishi kusini mwa Yuda ([1 Samweli 27:10](#)). [Yeremia 35](#) inasema kwamba Warekabi walikuwa na mtindo wa maisha rahisi wa kuhamahama hadi wakati wa utumwa wa Babeli. Hii pia inafanana na kinachojulikana kuhusu asili ya Wakeniti.

Wamedi, Umedi, Mumediani

Watu wanaozungumza lugha za Indo-Ulaya waliishi katika nyanda za juu za nchi ya kale iitwayo Umedi, ambayo sasa ni sehemu ya Iran. Walikuwa na uhusiano wa karibu na Wapersia. Waandishi wa kale mara nyingi waliwachanganya wawili hao, wakiwaita "Wamedi."

Wamedi walikuwa na makazi maalum katika Milima ya Zagros, kwenye urefu wa mita 914 hadi 1,524 (futi 3,000 hadi 5,000). Mji mkuu wao ulikuwa Akmetha (Hamadan ya kisasa). Ulikuwa kwenye njia kuu ya biashara kutoka Mesopotamia. Hali ya hewa ya baridi wakati wa majira ya joto

huko Akmetha ilifanya iwe mahali pa mapumziko kwa wafalme wa Kiajemi.

Tunajua Nini Kuhusu Wamedi?

Hatuna kumbukumbu zilizoandikwa kutoka kwa Wamedi wenyewe kuhusu historia na utamaduni wao. Badala yake, tunajifunza kuhusu wao kuititia maandishi ya watu wengine wa kale. Wagiriki, Wababeli wa Neo, na Waashuri wote waliandika kuhusu Wamedi. Maandishi ya Wababeli wa Neo yanawataja Wamedi kwa sababu Wamedi na Wakaldayo walishirikiana kuangamiza Dola ya Waashuri. Tunaweza pia kujifunza zaidi kuhusu wao kutoka kwa mwanahistoria Mgiriki aitwaye Herodotus. Huenda kuna taarifa zaidi katika vidonge vya kale vya udongo vilivyo na maandishi ya umbo la kabari (vinavyoitwa cuneiform).

Uvamizi na Ushindi wa Waashuri

Mfalme wa Ashuru aliyeitwa Mfalme Shalmanesa III aliandika kuhusu Wamedi wanaoishi karibu na mahali paitwapo Akmetha katika karne ya 9 Kabla ya Kristo (KK). Hata hivyo, wanahistoria hawajui hasa ni lini Wamedi walihamia eneo hili kwa mara ya kwanza.

Shalmanesa aliongoza uvamizi katika ardhi za Wamedi ili kukamata farasi wao wenye thamani. Farasi hawa walikuwa maarufu kwa kuwa mionganini mwa bora zaidi katika ulimwengu wa kale. Kwa miaka mingi, wafalme wa Ashuru waliendeleza uvamizi huu kwa sababu mbili kuu: kupata farasi hawa bora zaidi na kuhakikisha njia za biashara zinabaki salama kwa wafanyabiashara.

Katika karne ya 8 KK, wafalme kadhaa wa Ashuru, wakiwemo Adad-nirari, Tiglath-pileseri III, na Sargoni II, wote walidai kuwa walikuwa wameiteka ardhi ya Wamedi. Agano la Kale linataja kwamba wakati wa kampeni za kijeshi za Sargoni, alihamisha vikundi vya watu, wakiwemo baadhi ya Waisraeli, kwenda katika maeneo haya ([2 Wafalme 17:6; 18:11](#)).

Wamedi na Kuanguka kwa Ashuru

Wakati Esar-hadoni alipokuwa akitawala Ashuru kuanzia 681 hadi 669 KK, alitarajia Wamedi kumlipa kodi kama walivyokubaliana katika mkataba wao. Hata hivyo, Wamedi waliona kwamba Ashuru ilikuwa ikidhoofika. Mnamo mwaka wa 631 KK, waliamua kuchukua hatua. Walijiunga na Waskithi na Wakimeri kupinga nguvu za Waashuru.

Dola ya Ashuru iliendelea kudhoofika kutokana na mashambulizi ya mara kwa mara. Phraortes aliongoza mfululizo wa vita vilivyofanikiwa ambavyo hatimaye vilisababisha ushindi mkubwa. Mnamo mwaka wa 612 KK, Wamedi waliteka mji muhimu wa Ninawi. Miaka miwili baadaye, mnamo mwaka wa 610 KK, waliteka pia mji wa Harani.

Cyaxares Anawaimarisha Wamedi

Cyaxares, kiongozi wa vikosi nya Wamedi, alijenga jeshi lenye nguvu na lililoandaliwa vizuri. Pamoja na washirika wake, waliteka miji muhimu na kusambaza ushawishi wao kote kaskazini mwa Ashuru. Mnamo mwaka 585 KK, walifanya amani na Lidia, wakionyesha nguvu yao inayokua katika eneo hilo.

Koreshi Anawaunganisha Wamedi na Waajemi

Waelamu walicheza jukumu muhimu katika mabadiliko ya nguvu za kisiasa za Mashariki ya Kati ya kale. Mnamo 550 KK, Koreshi wa Anshan alimshinda Astyages na kuchukua udhibiti wa eneo hilo. Koreshi alikuwa wa kipekee, akiwa na asili ya kifamilia ya Kiajemi na Kimedi. Aliteka Akmetha, mji mkuu wa Umedi, na kuchukua jina la "mfalme wa Wamedi."

Koreshi aliwaleta Wamedi na Waajemi karibu zaidi pamoja ([Danieli 6:8, 15](#)). Aliunganisha sheria na mila zao na kuwapa Wamedi majukumu muhimu katika serikali. Kwa kweli, watu mara nyingi walitumia maneno "Wamedi" na "Waajemi" kwa kubadilishana ([Esta 1:19; Danieli 8:20](#)). Pamoja, walicheza jukumu muhimu katika kuteka mji wa Babuloni ([Isaya 13:17; Yeremia 51:11, 28; Danieli 5:28](#)).

Wamedi katika Biblia

Dario alitoka katika familia ya Wamedi ([Danieli 9:1](#)). Alipokuwa mtawala wa Babuloni, watu mara nyingi walimwita "Mmedi" kutokana na asili yake ya Wamedi ([Danieli 11:1](#)) tangu alipokuwa mtawala wa Babuloni. Wakati wa utawala wake, na baadaye wakati wa utawala wa Dario II (409 KK), kulikuwa na maasi mengi na vipindi nya machafuko.

[Esta 1:3-7](#) inaelezea karamu kubwa na vyumba nya kifahari nya kifalme vilivyokuwa nya mfalme wa Wamedi. Baada ya Wamedi kupoteza nguvu zao, walitawaliwa na Wasiria (Waseleuki) na kisha Waparathia. Katika sehemu moja ya Agano Jipy, Waparathia, Wamedi, na Waelami wanatajwa

pamoja ([Matendo 2:9](#)). Baada ya hapo, "Umedi" ikawa tu neno la kijiografia. Watu hao hawakuonekana tena katika historia kama kundi tofauti la watu.

Wana na Binti wa Mungu

Maneno yanayoashiria wanadamu ambao wamezaliwa na Mungu na wamekuwa sehemu ya familia yake. Wakati Biblia inazungumzia wana wa Mungu, haikusudii kuwatenga wanawake. Neno "wana" linajumuisha waumini wote. Hata hivyo, Maandiko karibu kila mara yanatumia neno "wana"—isipokuwa mara moja katika Agano Jipy, [2 Wakorintho 6:18](#), ambapo watu wa Mungu wanaitwa "wana na binti."

Tangu mwanzo, Mungu Baba alitamani kuwa na wana na binti wengi wakishiriki sura na mfano wa Mwana wake mpendwa. Inaweza kusemwa kwamba Mwana wake mmoja alimletea furaha kubwa kiasi kwamba alitamani kuwa na wengi zaidi. Hii inaweza kuwa ndio sababu ya uumbaji wa ulimwengu na, hasa, wa wanadamu (tazama [Mwa 1:26-27](#)). [Mithali 8](#) inaonyesha kwamba Mungu alifurahia wana wa wanadamu. Hii inaonyeshwa tena katika Agano Jipy, hasa katika kitabu cha Waefeso. Mistari ya mwanzo katika Waefeso inasikika na sauti hii: tamaa ya moyo wa Mungu ilikuwa kupata wana wengi ndani na kupitia Mwana wake. Wana wengi, wakiwa katika umoja na Mwana wa kipekee, wangeleta utukufu mkubwa na furaha kwa Baba.

Paulo alitumia neno la Kigiriki katika [Waefeso 1:5, 9](#), na [11](#) ambalo linalezea wazo la tamaa, hata tamaa ya moyo. Neno hilo kwa kawaida hutafsiriwa kama "mapenzi"—"mapenzi ya Mungu." Lakini neno la Kiingereza "will" linaficha maana ya msingi. Neno la Kigiriki (thelema) kimsingi ni neno la hisia na kwa upili ni la hiari. Mapenzi ya Mungu siyo sana nia ya Mungu bali ni tamaa ya moyo wa Mungu. Mungu ana nia, kusudi, mpango. Unaitwa prothesis kwa Kigiriki (tazama [Eph 1:11](#)), na kwa maana halisi inamaanisha "kuweka nje kabla" (kama ramani). Mpango huu uliundwa na ushauri wa Mungu (unaoitwa boule kwa Kigiriki, [Eph 1:11](#)). Lakini nyuma ya mpango na ushauri haukuwa tu akili ya juu bali moyo wa upendo na furaha njema. Kwa hiyo, Paulo anazungumzia "furaha njema ya tamaa ya moyo wa Mungu" (mstari wa [5](#)). Paulo pia anasema, "Alitujulisha siri ya tamaa ya moyo wake, kulingana na furaha yake njema aliyokusudia ndani yake" (mstari wa [9](#)).

Msukumo wa kusudi la milele la Mungu ultokana na tamaa ya moyo wake, na tamaa hiyo ilikuwa kuwa na wana wengi waliofanywa kama Mwana wake pekee (tazama [Rum 8:26-28](#)). Kwa upendo, aliwachagua watu wengi kushiriki katika "uwe mwana"—sio kwa sifa zao wenyewe bali kwa sababu ya kuunganishwa kwao na Mwana ([Efe 1:4-5](#)). Tazama jinsi Paulo anavyoongea mara nyingi katika [Waefeso 1](#) kuhusu nafasi ya waumini "ndani yake." Nje ya yeze (Mwana), hakuna mtu anayeweza kuwa mwana wa Mungu na hakuna mtu anayeweza kumpendeza Baba. Wana na binti wengi wanapata haki zao zote za kimungu kupitia Mpendwa, kama wale waliopokea neema kupitia kwake (msatari wa [6](#)). Kama isingekuwa kwa kuridhika kwa Mungu katika Mwana wake mpendwa, kusingekuwa na msukumo wa uumbaji wa mwanaume mwanzoni. Binadamu wapo kwa sababu Mungu alitaka kupata wana na binti wengi, kila mmoja akiwa na Mfano wa kipekee wa Mwana wa Mungu. Watu wanampendeza Mungu na kumletea kuridhika kwa kuunganishwa na yule ambaye daima amemridhisha. Mbali na Mwana, hakuna mtu anayeweza kufikia Baba. Lakini kwa sababu ya ukombozi wa Mwana, waumini wote wana haki ya kuwa watoto wa Mungu ([Yn 1:12](#)) na sasa wanaweza kufikia Baba kupitia Mwana ([14:6](#)).

Wana wa Ngurumo

Maana halisi ya neno "Boanerges" ni nini? Yesu aliwapa jina hili wanafunzi wake, Yakobo na Yohana ([Marko 3:17](#)). Tazama Boanerges.

Wanefili

Kundi la awali la watu lililotajwa mara mbili tu katika Agano la Kale ([Mwanzo 6:4](#); [Hesabu 13:33](#)). Tafsiri ya Kigiriki ya Maandiko ya Kiebrania (Septuagint) ilitafsiri "Wanefili" kama "majitu." Toleo lingine, kama Toleo la Mfalme Yakobo, liliufuata tafsiri hii. Tafsiri nyingi za kisasa zinawaita Wanefili. Wanawahusisha na Waanaaki ([Hesabu 13:33](#); [Kumbukumbu la Torati 2:21](#)) na Warefai ([Kumbukumbu la Torati 2:20](#)). Makundi haya yalijulikana kwa ukubwa wao, ndiyo maana mara nyingi waliiwtwa "majitu."

Asili ya Wanefili haieleweki vizuri. Wengine wanasema kitenzi cha Kiebrania *naphal*, kinachomaanisha "kuanguka," kinadokeza kwamba Wanefili walikuwa "walianguka." Hawa walikuwa malaika walianguka ambaa baadaye

walikuwa na watoto na wanawake wa kibinadamu. Hata hivyo, Yesu alifundisha kwamba malaika hawana mahusiano ya kimwili ([Luka 20:34-35](#)). Wazo hili linadhani kwamba [Mwanzo 6:1-4](#) linaakisi hadithi za Kigiriki, ambapo miungano kama hiyo ilitokea. Hata hivyo, kifungu katika Mwanzo kinahusu historia ya kibinadamu, si hadithi za kubuni.

Wanefili labda hawakuwa "wana wa Mungu" katika Biblia. Wanaonekana kuwa tofauti na "binti za watu." Ili kuwaelewa, fikiria kundi la watu wa kale, kama vile Anakim na Rephaim, ambaa asili yao haijulikani vizuri.

Tazama pia Majitu.

Wanyama

Kwenye Biblia, "wanyama" inarejelea viumbe vyote vilivyo hai (pamoja na vilivyotoweka) isipokuwa wanadamu na mimea. Wanyama wametajwa katika Biblia nzima, kuanzia Mwanzo hadi Ufunuo.

Wanyama ni muhimu katika hadithi nyingi za Biblia, ikiwa ni pamoja na:

- Wakati Mungu alipoumba ulimwengu
- Wakati Adamu na Hawa walipomkosea Mungu
- Wakati Noa alipowaokoa wanyama kutoka kwenye Gharika kuu
- Wakati Mungu alipotuma mapigo kumi kwa Wamisri
- Wakati watu wa Kiebrania walipowatumia wanyama katika ibada zao
- Katika kipindi cha maisha ya Yesu

Watu waliokuwa wakiishi nyakati za Biblia, katika Agano la Kale na Agano Jipy, walitumia muda mwangi karibu na wanyama. Walikuwa na uelewa mkubwa kuhusu aina mbalimbali za wanyama. Hii ndiyo sababu Yesu na waandishi wa Biblia mara nyingi walitumia wanyama kama mifano kufundisha mawazo muhimu.

Biblia na sayansi ya kisasa huainisha wanyama katika makundi mbalimbali.

Wanasayansi wa kisasa huainisha wanyama kulingana na muonekano wao wa nje na wa ndani.

Njia hii ya kuainisha wanyama ilianzishwa na Carolus Linnaeus, mtaalamu wa mimea aliyeishi Sweden katika miaka ya 1700.

Biblia inainisha wanyama kulingana na maeneo wanayoishi. Katika [Mwanzo 1](#), Mungu aliumba aina mbalimbali za wanyama:

- Wanyama wanaoishi katika baharini ([Mwanzo 1:20](#))
- Wanyama wanaoishi angani ([Mwanzo 1:21](#))
- Wanyama wanaotambaa chini ([Mwanzo 1:24](#))
- Wanyama waliofugwa wanaoishi na wanadamu ([Mwanzo 1:24](#))
- Wanyama wa porini ([Mwanzo 1:24](#))

Njia hii ya kuainisha wanyama inaonekana pia katika sehemu nyingine za Biblia, ikiwa ni pamoja na [Mambo ya Walawi 11](#).

Kutokana na tofauti za njia hizi mbili za kuainisha wanyama, tunawataja wanyama wa Biblia kwa mpangilio wa A hadi Z. Orodha hii inajumuisha:

- Reptilia (wanyama wenye damu baridi ambao kwa kawaida wana ngozi yenye magamba, kama nyoka)
- Samaki (wanyama wanaoishi majini, kama vile sarden)
- Wanyama wasio na uti wa mgongo (wanyama wasio na mifupa ya mgongo, kama vile wadudu, buibui, na minyoo)

Aina maalum za wanyama zimeorodheshwa hapa chini. Ndege zinajadiliwa katika makala tofauti (*tazama Ndege*). Bonyeza kwenye mnyama aliyeorodheshwa hapa chini ili kusoma makala kamili.

Aina za Wanyama

- Adder: Aina kadhaa za nyoka wenye sumu na wasio na sumu, hasa kifutu wa kawaida katika bara la Ulaya na Asia.
- Sisimizi: Mdudu mdogo anayefanya kazi kwa bidii, anayeishi katika makoloni na kujenga viota chini ya ardhi.
- Swala: Swala ni mnyama anayekimbia kwa kasi, anayefanana na paa, akiwa na miguu myembamba na pembe zilizopinda.
- Nyani: Nyani ni mnyama mkubwa, mwenye akili, na hana mkia.
- Asp: Nyoka mwenye sumu anayejulikana kwa shambulio lake la haraka na magamba laini yenye rangi angavu.
- Punda: Mnyama mwenye nguvu, kwato, na masikio marefu, mara nyingi hutumiwa kubeba mizigo au kuvuta mikokoteni.
- Badger: Mnyama mdogo anayechimba ardhini, mwenye miguu mifupi na uso wenye mistari mweusi na mweupe.
- Popo: Mnyama mdogo wa usiku anayepaa kwa mabawa yake laini na nyembamba, na hutumia sauti kujipatia njia gizani.
- Dubu: Mnyama mkubwa mwenye nguvu na manyoya mazito, anayejulikana kwa kuishi misituni na mara nyingi kula mimea au wanyama.
- Nyuki: Wadudu wanaoruka ambao huzalisha asali na nta.
- Kiboko: Kiumbe mkubwa na mwenye nguvu aliyetajwa katika Biblia, mara nyingi huchukuliwa kuwa mnyama mkubwa au ishara ya nguvu.
- Ngamia: Mnyama mkubwa mwenye nundu mgongoni, anayejulikana kwa kuishi jangwani na ana uwezo wa kuishi bila maji kwa muda mrefu.

- Caterpillar: Lava inayofanana na mdudu wa kipepeo, nondo, na wadudu wengine.
- Ng'ombe: Ni wanyama wakubwa wa shambani wanaofugwa kwa maziwa, nyama, na ngozi zao.
- Kinyonga: Mjusi mdogo anayejulikana kwa uwezo wake wa kubadilisha rangi ili kuendana na mazingira yake.
- Coral: Mnyama mdogo wa baharini anayeishi katika makundi na hujenga miundo migumu na yenye rangi inayojulikana kama miamba ya matumbawe.
- Krike: Mdudu mdogo mwenye miguu mirefu anayetoa sauti ya chirping, mara nyingi husikika wakati wa usiku.
- Mamba: Mnyama mkubwa, reptilia mwenye mwili mrefu na mgumu, ana meno makali, na huishi katika mito na mabwawa.
- Kulungu: Mnyama mpole mwenye pembe (kwa madume) anayejulikana kwa kuishi misituni na kwenye maeneo ya nyasi.
- Mbwa: Mbwa ni mnyama mwaminifu na rafiki, anayefugwa mara nyingi kama kipenzi, anayejulikana kwa kubweka na urafiki wake.
- Punda: Mnyama mwenye nguvu, mwenye kwato na masikio marefu, ambaye mara nyingi hutumiwa kubeba mizigo au kuvuta mikokoteni.
- Joka: Kiumbe mkubwa wa kufikirika, mara nyingi huonyeshwa akiwa na mabawa, magamba, na uwezo wa kupuliza moto.
- Samaki: Mnyama mwenye damu baridi anayeishi majini, ana magamba na hupumua kuitia matamvua.
- Flea: Mdudu mdogo anayeluka ambaye huishi kwa kunyonya damu ya wanyama na mara nyingi husababisha kuwashwa.

- Nzi: Mdudu mdogo mwenye mabawa anayekimbia haraka na mara nyingi huonekana akizunguka chakula.
- Mbweha: Mnyama mdogo na mjanja mwenye mkia mnene, anayejulikana kwa kuishi misituni na mashambani.
- Chura: Mnyama mdogo anayeluka na kuishi majini na nchi kavu, anayejulikana kwa ngozi yake laini na sauti yake ya kipekee.
- Gazelle: Gzelle ni mnyama mwenye kasi, neema, miguu myembamba, na pembe zilizopinda, mara nyingi hupatikana kwénye maeneo ya nyasi.
- Gecko: Mjusi mdogo anayejulikana kwa uwezo wake wa kupanda kuta na kutoa sauti ya chirping.
- Gnat: Mdudu mdogo anayepaa ambaye mara nyingi hupatikana katika makundi na anaweza kuuma, na kusababisha muwasho.
- Mbuzi: Mnyama mwenye nguvu na uvumilivu, mwenye pembe, ambaye mara nyingi hufugwa kwa ajili ya maziwa, nyama, au sufu.
- Panzi: Mdudu anayekula mimea na mwenye miguu ya nyuma mirefu inayomsaidia kuruka.
- Hare: Mnyama mdogo mwenye masikio marefu na anayekimbia kwa kasi, sawa na sungura.
- Kiboko: Ni mnyama mkubwa na mzito anayeishi katika mito na maziwa, akiwa na ngozi nene na meno makubwa.
- Farasi: Mnyama mkubwa na mwenye nguvu aliye na kwato, mara nyingi hutumiwa kwa kupanda, kilimo, au mbio.
- Fisi: Mnyama wa porini mwenye mwili wenye nguvu na sauti ya kipekee inayofanana na kicheko, anayejulikana kwa kuishi katika makundi na kula mizoga.

- Mbweha: Ni mnyama wa porini anayefanana na mbwa mwitu mdogo, mara nyingi hupatikana jangwani au kwenye nyasi, na anajulikana kwa kuwinda kwa makundi au kula mizoga.
- Leech: Mdudu anayenyonya damu, hupatikana kwenye maji au maeneo yenye unyevunyevu.
- Chui: Paka mkubwa mwenye madoa anayejulikana kwa nguvu zake na uwezo wake wa kupanda miti.
- Lewiathani: Mnyama mkubwa wa baharini au reptilia mkubwa wa majini.
- Simba: Paka mkubwa mwenye nguvu na manyoya mengi (kwa madume), anayejulikana kwa kuishi katika makundi.
- Mjusi: Mnyama mdogo mwenye ngozi ya magamba, miguu minne, na mkia mrefu.
- Nzige: Wadudu hawa wanajulikana kwa kujaa kwa wingi, kuhama kwa makundi, na kusababisha uharibifu mkubwa wa mimea.
- Mole: Mnyama mdogo anayechimba ardhini, mwenye manyoya meusi, anayejulikana kwa makucha yake yenye nguvu na uwezo mdogo wa kuona.
- Nondo: Mdudu anayepaa mwenye mabawa laini, mara nyingi hufanya kazi usiku na huvutiwa na mwanga.
- Panya: Ni mnyama mdogo mwenye manyoya na mkia mrefu, mara nyingi hupatikana nyumbani na mashambani.
- Punda: Mnyama mwenye nguvu, ambaye ni mchanganyiko wa punda na farasi, mara nyingi hutumiwa kubeba mizigo.

- Nguruwe: Mnyama mwenye pua, anayejulikana kwa akili yake na hufugwa kwa ajili ya nyama yake.
- Nungunungu: Nungunungu ni mnyama mdogo aliyejifunika kwa miiba mikali ambayo hutumia kujilinda.
- Nge: Nge ni mnyama mdogo mwenye mkia uliopinda na sindano, mara nyingi hupatikana katika maeneo kame.
- Kondoo: Mnyama mwenye sufu laini, ambaye mara nyingi hufugwa kwa ajili ya sufu, nyama, na maziwa yake.
- Konokono: Ni mnyama mdogo mwenye mwili laini na gamba gumu lenye umbo la mviringo mgongoni.
- Nyoka: Mnyama mrefu anayejiviringisha bila miguu, anayejulikana kwa magamba yake laini na uwezo wake wa kutambaa.
- Buibui: Mdudu mwenye miguu minane anayefuma nyavu ili kunasa chakula.
- Sponge: Mnyama laini mwenye matundu anayeishi majini na kuchuja chembe ndogo kwa ajili ya chakula.
- Farasi wa Pembe Moja: Katika Biblia, neno "farasi wa pembe moja" linatumika katika tafsiri mbali mabli, lakini linaweza kumaanisha ng'ombe wa porini au mnyama mwenye pembe moja yenye nguvu, badala ya kiumbwe wa hadithi anayejulikana leo.
- Nyangumi: Ni mnyama mkubwa wa baharini anayejulikana kwa ukubwa wake na uwezo wa kupumua hewa kuititia tundu la pua.
- Ng'ombe wa Porini: Mnyama mkubwa na mwenye nguvu anayeishi porini, anayejulikana kwa pembe zake na nguvu zake.

- Mbwa mwitu: Mnyama wa porini mla nyama, anaishi katika makundi na anajulikana kwa meno yake makali na sauti yake ya kulia.
- Minyoo: Mnyama mdogo mwenye mwili laini anayeishi kwenye udongo na husaidia kuvunja vitu vya kikaboni.

Wapathrusi

Wakazi wa Pathrosi, eneo lililoko kusini mwa Misri ([Mwa 10:14](#); [1 Mambo ya Nyakati 1:12](#)). Tazama Pathrosi.

Waperizi

Waperizi walikuwa moja ya makundi kadhaa yaliyokuwa yakiishi katika nchi ya Palestina kabla na baada ya Waisraeli kuiteka ([Mwanzo 15:20](#); [Kutoka 3:8, 17; 23:23; 33:2; 34:11](#); [Kumbukumbu la Torati 7:1; 20:17](#); [Yoshua 3:10; 9:1; 11:3; 12:8; 24:11](#); [1 Wafalme 9:20](#); [2 Mambo ya Nyakati 8:7](#); [Ezra 9:1](#); [Nehemia 9:8](#)). Biblia inawataja watu hawa kwa sababu mbalimbali, si tu kwa habari za kihistoria au kijiografia.

Wakati mwingine Biblia inawataja ili kuonyesha kwamba Mungu angewashinda watu hawa wakati ufaao, bila kujali idadi yao ([Mwanzo 15:20](#); [Kutoka 3:8](#)). Wakati mwingine, wanatajwa ili kuonyesha kwamba maadui wa Mungu walipinga Israeli walipoingia katika nchi ambayo Mungu alikuwa amewahahidi ([Yoshua 9:1; 11:3; 24:11](#)). Biblia pia inawaelezea kama watu walioshindwa waliolazimishwa kufanya kazi kwa ajili ya Waisraeli ([Yoshua 12:8](#); [1 Wafalme 9:20](#)). Baada ya Waisraeli kurudi kutoka uhamishoni, Waperizi bado walionekana kama tishio kwa usafi wa jamii iliyokuwa imekaa tena katika nchi yao ya asili ([Ezra 9:1](#)).

Mara kadhaa, neno "Waperizi" linaonekana pamoja na "Wakanani" ([Mwanzo 13:7; 34:30](#); [Waamuzi 1:4–5](#)). Pia, linaonekana mara moja pamoja na "Warefai" ([Yoshua 17:15](#)). Jina "Pirizzi" linaonekana mara moja katika vibao vya kale vya El Amarna.

Wasomi hawana uhakika Perizi walikuwa nani hasa. Katika maeneo ambapo wanatajwa pamoja na "Wakanani" wanaonekana kuwa moja ya makundi makuu yanayoishi Kanaani. Baadhi ya

wasomi wanapendekeza kwamba waperizi waliishi Kanaani kabla ya Wakanaani, kwa kuwa hawajatajwa katika [Mwanzo 10](#). Hata hivyo, hili haliwezi kuthibitishwa.

Wengine wamejaribu kuelewa jina hilo kama likimaanisha "watu wanaishi katika vijiji visivyo na kuta." Mtazamo huu unaungwa mkono na neno la Kiebrania, *perazoth*, ambalo linamaanisha "vijiji visivyo na kuta" ([Esta 9:19](#); [Ezekiel 38:11](#); [Zekaria 2:4](#); tazama pia *perazi*, ambalo linamaanisha "nchi wazi," [Kumbukumbu la Torati 3:5; 1 Samweli 6:18](#)). Hata hivyo, kwa kuwa jina hilo linaonekana mara nyingi mionganii mwa watu wengine ambaa utambulisho wao tunaujua, tunapaswa kuwa waangalifu kuhusu mtazamo huu.

Baadhi ya wasomi, badala ya kuwaona Waperizi kama moja ya makundi makuu katika Kanaani, wamejaribu kuwaweka katika maeneo maalum:

- karibu na Betheli (linganisha na [Mwanzo 13:7](#)),
- karibu na Shekemu ([Mwanzo 34:30](#)), au
- katika eneo la Yuda ([Waamuzi 1:4–5](#)).

Hata hivyo, maeneo haya hayako karibu na kila moja. Kutajwa kwa Warefai katika [Yoshua 17:15](#) kumesababisha baadhi kupendekeza kwamba Waperizi walitoka eneo la mashariki ya Mto wa Yordani (Transyordanji). Hata hivyo, muktadha na matumizi ya "Warefai" mahali pengine hayaiungi mkono hii.

Tazama pia Kanaani, Mkanani.

Wasamaria

Kikundi cha mgawanyiko kutoka kwa Wayahudi. Kikundi hiki kiliishi kaskazini mwa Yudea na kusini mwa Galilaya katika mvutano wa uhasama na majirani zake wa Kiyahudi. Mtazamo wa Yesu kuelekea kundi hili liliodharauliwa ultofautiana sana na hisia za wakati huo.

Mapitio

- Mwanzo wa Madhehebu
- Mahusiano kati ya Wasamaria na Wayahudi
- Imani za Wasamaria
- Yesu na Wasamaria
- Samaria katika Utume wa Kanisa la Mwanzo

Mwanzo wa Madhehebu

Ni vigumu kubainisha kwa usahihi ni lini dhehebu la Wasamaria lilanza na ni lini mgawanyiko wa mwisho na Uyahudi ulitokea. Dhana ya Agano la Kale kuhusu asili ya dhehebu la Wasamaria ni kwamba walitokana na watu wa kigeni waliorejeshwa ambaibada yao kwa Mungu ilikuwa tu kifuniko cha ushirikina wa ndani. Kulingana na [2 Wafalme 17](#), dhehebu la Wasamaria lilitokana na kubadilishana kwa watu kufuatia kushindwa kwa Israeli na Ashuru mwaka 722 Kabla ya Kristo (KK). Baada ya kuwaondoa Waisraeli kutoka katika nchi, mfalme wa Ashuru alijaza eneo hilo na watu waliotekwa kutoka Babeli, Kutha, na mataifa mbalimbali mengine.

Wasamaria wanatoa tafsiri tofauti kabisa ya asili yao. Wanadai kuwa ni wazao wa makabila ya Kiyahudi ya Efraimu na Manase (tazama [Yn 4:12](#)) na wanashikilia kwamba uhamisho wa Waisraeli mnamo 722 KK na Ashuru haukuwa wa kiwango kikubwa wala wa kudumu. Ili kueleza uhasama wa pande mbili uliokua kati ya kundi lao na Wayahudi, toleo la Wasamaria linasema kwamba Wayahudi walikuwa na hatia ya kuasi, wakianzisha madhabahu za uzushi wakati wa Eli, badala ya kubaki na mahali pekee patakatifu kwenye Mlima Gerizimu. Kwa hiyo, Wasamaria walijiona kuwa Waisraeli wa kweli katika ukoo na ibada.

Kutoka kwa rekodi za Waashuru za kipindi hiki, kubadilishana kwa watu kunathibitishwa kwa ufalme wa kaskazini, lakini inaonekana kuwa uhamisho kamili haukufanyika (tazama [2 Mambo ya Nyakati 34:9](#)). Hii inapendekeza kwamba kulikuwa na vipengele viwili katika nchi: kwanza, mabaki ya Waisraeli wa asili ambaibao hawakuhamishwa; na pili, wahamishwa wa kigeni ambaibao polepole walishawishiwa kuingia katika imani ya wakaazi wa asili, ingawa mchanganyiko wa dini bila shaka ulikuwepo wakati wa kipindi cha awali cha kuingiliana.

Mahusiano kati ya Wasamaria na Wayahudi

Historia ya uhusiano kati ya Wasamaria—walioko kaskazini karibu na Mlima Gerizim (mlima wao mtakatifu), Shekemu, na Samaria—na Wayahudi katika Yudea na baadaye Galilaya ni ya mvutano unaobadilika. Mvutano wa kale kati ya falme za kaskazini na kusini ulifufuliwa na kurudi kwa wahamishwa Yerusalem chini ya amri ya mtawala wa Kiajemi, Koreshi (karibu mwaka wa 538 Kbala ya Kristo (KK)). Eneo lote la kusini wakati huo likiliwa likitawaliwa kutoka Samaria kaskazini na Sanbalati, mtawala wa asili wa Palestina chini ya

mamlaka ya Kiajemi. Kurudi kwa wahamishwa Yerusalem, hasa kwa nia yao ya kujenga upya hekalu la Yerusalem, kulileta tishio la wazi la kisiasa kwa uongozi wake kaskazini ([Ezr 4:7–24](#); [Neh 4:1–9](#)).

Upinzani mwanzoni ulikuwa na nia ya kisiasa lakini ukawa wa kidini wakati fulani baadaye, labda katika karne ya tano KK, hekalu pinzani lilipojengwa kwenye Mlima Gerizimu. Mfano wa uhasama wa Kiyahudi dhidi ya Wasamaria wakati huu unatoka [Ecclesiasticus 50:25–26](#) (iliyoandikwa takriban 200 KK), ambapo Wasamaria wanawekwa chini ya Waedomi na Wafilisti kwa heshima na wanaitwa "watu wapumbavu" (linganisha Test. Levi 7:2).

Kudharau kwa Wayahudi kwa Wasamaria kuliongezeka kutokana na Wasamaria kutokupinga kampeni ya Antiochus Epiphanes (takriban 167 KK) ya kuendeleza ibada za Kiyunani katika eneo hilo. Wakati sehemu ya jamii ya Kiyahudi ilipinga kubadilishwa kwa hekalu la Yerusalem kuwa hekalu la Zeus ([1 Macc 1:62–64](#)) na hatimaye ikafuata Maccabees katika uasi ([1 Macc 2:42–43](#)), vyanzo vinapendekeza kuwa Wasamaria hawakufanya hivyo (tazama [1 Macc 6:2](#)).

Uhusiano mbaya ulifukia kilele wakati wa kipindi kifupi cha uhuru wa Kiyahudi chini ya Wahasmoni, wakati mtawala wa Kiyahudi, Yohana Hirakano, alipovamia Shekemu, akiteka na kuharibu hekalu la Wasamaria kwenye Mlima Gerizimu (karibu 128 KK).

Chini ya Herode Mkuu, hali ya Samaria iliboreshw, ingawa uhasama uliendelea kati ya Wasamaria na Wayahudi huko Yudea na Galilaya. Wakiwa wanaona hekalu la Yerusalem kuwa kituo cha ibada cha uongo, na wakifukuzwa kutoka kwa kumbi za ndani na mamlaka za Yerusalem, kundi la Wasamaria lilitia unajisi hekalu la Yerusalem takriban mwaka wa 6 Baada ya Kristo (BK) kwa kusambaza mifupa ya binadamu ndani ya kumbi za hekalu na patakatifu wakati wa Pasaka. Uhasama dhidi ya Wayahudi wa Galilaya waliokuwa wakisafiri kupidia Samaria kuelekea Yerusalem kwa ajili ya sikukuu mbalimbali pia haukuwa nadra ([Lk 9:51–53](#)).

Uadui huu uliendelea katika siku za Yesu. Makundi yote mawili yalitengana kutoka kwenye vituo vyao vya kidini, hekalu la Yerusalem na hekalu la Wasamaria kwenye Mlima Gerizimu. Wasamaria, kwa mfano, walizuiwa kuingia katika nyua za ndani za hekalu, na sadaka yoyote wangeweza kutoa ilichukuliwa kana kwamba ilikuwa kutoka kwa

Mataifa. Hivyo, ingawa labda walifafanuliwa kwa usahihi zaidi kama "wagawanyiko," inaonekana Wasamaria walitendewa kama Mataifa. Ndoa kati ya makundi hayo ilikatazwa, na mahusiano ya kijamii yalipunguzwa sana ([Yn 4:9](#)). Kwa kutengwa huku kulikokatazwa, haishangazi kwamba maingiliano yoyote kati ya makundi mawili yaliikuwa na mvutano. Neno lenyewe Msamaria lilikuwa la dharau kwenye midomo ya Wayahudi ([8:48](#)), na mionganoni mwa waandishi wengine huenda halingetajwa hata ([Lk 10:37](#)). Mwitikio wa wanafunzi kwa kukataliwa kwa malazi na Wasamaria ([9:51-55](#)) ni mfano mzuri wa uadui uliokuwa ukihisiwa na Wayahudi kwa Wasamaria wakati huo.

Ingawa kuna ushahidi mdogo wa mitazamo kama hiyo kutoka upande wa Wasamaria, tunaweza kudhani walikuwepo. Inawezekana kudhani, kwa hivyo, kwamba Wasamaria walikataa ukarimu katika [Luka 9:51-55](#) haikuwa nadra kuelekea Wayahudi wengine amba "uso wao ulikuwa umeelekea Yerusalem."

Imani za Wasamaria

Imani kuu za Wasamaria zinaonyesha uhusiano wa karibu na tofauti dhahiri na Uyahudi wa kawaida. Walishiriki na Uyahudi imani thabiti ya kumwamini Mungu mmoja wa Abrahamu, Isaka, na Yakobo. Hata hivyo, tofauti ilikuwa ni kuinua Mlima Gerizimu kaskazini kama mahali pekee patakatifu pa kutoa dhabihu, kulingana na vifungu kadhaa vinavyotofautiana katika Kumbukumbu la Torati na Kutoka katika maandiko ya Wasamaria. Mlima Gerizimu ultambulika na mahali pa madhabahu ya kwanza ya Abeli ([Mwa 4:4](#)), mahali pa dhabihu ya Nuhu baada ya Gharika ([8:20](#)), mahali pa mkutano wa Abrahamu na Melkizedeki ([14:18](#)), mahali pa dhabihu iliyokusudiwa ya Isaka (mstari wa [22](#)), na uhusiano mwengine mwangi.

Wasamaria walishikilia tu vitabu vitano vya kwanza vya Biblia (Pentateuki) kuwa vimeongozwa na Mungu na walitegemea mafundisho na desturi zao pekee kwenye vitabu hivi. Agano hili finyu halikuamua tu mwelekeo wa theolojia ya Wasamaria bali pia liliwatenganisha zaidi na mawazo ya Kiyahudi ya wakati huo. Musa, kwa mfano, alitukuzwa zaidi na Wasamaria kuliko na Wayahudi. Alizingatiwa sio tu kama nabii mkuu bali pia, katika mawazo ya baadaye, alielezewa kama mtu bora zaidi, aliyekuwepo kabla ya Uumbaji, akiombea Israeli kwa Mungu, na kuwa kwa mwanadamu "nuru ya ulimwengu." Tumaini la kimasiya la theolojia ya Wasamaria pia linaakisi

agano hili finyu. Masihi kutoka nyumba ya Daudi hangeweza kutarajiwa, kwani hakuna ushahidi wa hilo unaoweza kupatikana katika Pentateuki. Badala yake, Wasamaria walimsubiri "nabii kama Musa" kulingana na [Kumbukumbu la Torati 18:15-18](#). Nabii huyu aliyetarajiwa pia alipewa jina la "Taheb," Mrejeshaji, kwani katika siku za mwisho angerudisha ibada sahihi ya kidini kwenye Mlima Gerizimu na kuleta ibada ya wapagani kwenye eneo hilo.

Ni wazi, kwa hivyo, kwamba ilikuwa hasa dai la ukoo kwa Mlima Gerizim liliowatenganisha kikundi hiki kiteolojia na kitamaduni na majirani zao Wayahudi.

Yesu na Wasamaria

Mtazamo wa kawaida wa Kiyahudi kuhusu Wasamaria kuwa karibu na Mataifa ulionekana kushikiliwa kwa kiasi fulani na Yesu pia. Yesu anamrejelea yule mwenye ukoma Msamaria kama "mgeni huyu" ([Lk 17:18](#)) na anawazuia wanafunzi wake, wakati wa kuwatuma, kuchukua ujumbe wa ufalme kwa Wasamaria au Mataifa ([Mt 10:5](#)).

Hata hivyo, ushahidi mwangi katika Injili unaonyesha kuwa mtazamo wa Yesu kuelekea Wasamaria ulitofautiana sana na ule wa Wayahudi wenzake wa wakati huo. Wakati wanafunzi wake wanaonyesha chuki ya kawaida ya Kiyahudi kwa kuomba "moto wa hukumu" ushuke juu ya Wasamaria wasio wakarimu, Yesu "aliwaonya" ([Lk 9:55](#)). Zaidi ya hayo, hakukataa kumponya mwenye ukoma Msamaria bali alimpa heshima kama pekee kati ya wale kumi aliyekumbuka kumpa Mungu utukufu ([17:11-19](#)). Vivyo hivyo katika mfano wa Msamaria Mwema ([10:30-37](#)) Yesu waziwazi anavunja ubagizi wa jadi kwa kumwonyesha Msamaria aliyedharauliwa, si kuhani wa Kiyahudi au Mlawi anayeheshimiwa, kama jirani wa kweli kwa mtu aliye katika uhitaji. Hapa kama kwingineko, Yesu, katika kukabiliana na hadhira yake na madai ya Mungu, anavunja tafsiri za jadi za "wenye haki" na "waliotengwa."

[Yohana 4:4-43](#) inarekodi si tu mazungumzo ya kuvutia kati ya Yesu na mwanamke Msamaria bali pia kukaa kwa Yesu kwa siku mbili katika mji wa Sikari, mji wa Wasamaria. Hapa tunaona Yesu si tu akihatarisha uchafu wa kidini kwa kuwasiliana na mwanamke Msamaria kisimani (vv [7-9](#)) bali pia akitoa zawadi ya wokovu kwake (sura ya [10](#)) na mji mzima wa Wasamaria (sura ya [39-41](#)). Kupitia maarifa ya Yesu kuhusu maisha yake ya ndoa (sura ya [16-18](#)), mwanamke huyo anahitimisha kuwa lazima awe "nabii." Akikumbuka kwamba

Wasamaria walikuwa wakimtarajia "nabii kama Musa" katika siku za mwisho, inawezekana kwamba mwanamke huyo alikuwa akijiuliza kama Yesu alikuwa Masihi wao waliyemsubiri kwa muda mrefu (sura ya [19, 25–26](#)). Yesu si tu anavunja uhasama mkali wa Wayahudi dhidi ya Wasamaria kwa kufanya jambo lisilowezekana kwa kukaa na watu hawa waliodharauliwa, bali pia anakubali imani yao kwake kama "Masihi" (sura ya [26](#)) na "Mwokozi wa ulimwengu" (sura ya [42](#)). Hapa, kama ilivyo na ushirika wake na waliotengwa katika jamii ya Kiyahudi, Yesu anafafanua upya haki si kulingana na ukoo au desturi za kidini bali kulingana na imani kwake mwenyewe. Kwa kufanya hivyo, anavunja tofauti za kikabila na kitamaduni za wakati wake na kuweka msingi wa kuenea kwa injili kwa ulimwengu mzima wa mataifa.

Samaria katika Misheni ya Kanisa la Kwanza

Kwenye agizo kuu alilotoa kabla ya kupaa, Yesu aliwaambia wanafunzi wake kupeleka injili Samaria ([Matendo 1:8](#)). Shughuli za kimishonari za kanisa la mwanzo zilijumuisha eneo hili kweli. Wakati, baada ya kuuawa kwa Stefano, Wakristo wengi walilazimika kuondoka Yerusalem ([8:1](#)), Mkristo mmoja, Filipo, alieneza injili katika mji wa Samaria (sura ya [5](#)). Mwitikio ulikuwa mkubwa sana kwa miujiza iliyofanywa kiasi kwamba Petro na Yohana (wakilisha mitume huko Yerusalem) walitumwa kuchunguza na kuthibitisha uwepo wa Roho Mtakatifu mionganoni mwao. Ushahidi kutoka karne ya pili BK unaonyesha, hata hivyo, kwamba Ukristo haukupata mizizi imara mionganoni mwa Wasamaria. Kwa sehemu kubwa, Wasamaria walibaki na dini yao wenyewe. Kundi dogo la dhehebu la Wasamaria linaendelea kuwepo hadi leo, wakiishi karibu na Mlima Gerizimu (Shekemu) na katika miji mbalimbali nchini Israeli.

Tazama pia Biblia, Hati na Maandishi ya (Agano la Kale); Samaria.

Wasini

Kabila la Wakanaani, labda lililoko kaskazini mwa Lebanon, ambalo asili yake inatokana na Kanaani, mwana wa Hamu ([Mwa 10:17; 1 Nya 1:15](#)).

Waumini

Watu wanaoamini. Katika Agano Jipy, inarejelea hasa wale wanaomwamini Yesu kama Bwana na kumfuata ([Matendo 5:14](#)).

Mtu angeweza kutarajia neno "waumini" (wakati mwingine hutafsiriwa kama "Mwaminifu") kuwa jina la Wakristo kwa kuwa Agano Jipy linasisitiza imani kwa Yesu. Ingawa waandishi wa Agano Jipy walisisitiza kuamini, walitumia mara chache neno "muumini" kama jina la Wakristo.

Kuna mifano michache wazi ya "muumini" kutumika kama jina kwa Wakristo katika [Matendo 4:32, 10:45, 19:18](#), na [1 Timotheo 4:12](#). Hata hivyo, katika sehemu zingine, neno hilo ni maelezo, si jina ([Matendo 2:44; 15:5; 18:27](#); [1 Timotheo 4:3](#)). Kama jina, "muumini" linaashiria kujitolea binafsi kwa Wakristo kwa Yesu. Wakristo waliitwa si tu kuamini kitu bali kujitoa kwa mtu.

Wavuvi

Wale waliovua samaki kwa ajili ya maisha yao. Katika Israeli ya kale, uvuvi ulikuwa kazi muhimu ambayo watu wengi walifanya ili kupata pesa na kulisha familia zao. Biblia inataja uvuvi na wavuvi mara nyingi, katika Agano la Kale ([Isaya 19:8; Yeremia 16:16; Ezekiel 47:10](#)) na Agano Jipy ([Mathayo 4:18–19; Marko 1:16–17; Luka 5:2; Yohana 21:7](#)).

Wavuvi walitambuliwa kama tabaka la kijamii katika jamii. Yesu aliwajumuisha wavuvi kadhaa mionganoni mwa wanafunzi wake ([Mathayo 4:18–22; Marko 1:16–20](#); linganisha [Luka 5:2–11](#)). Kazi yao ilikuwa ngumu na haikulipa kila wakati ([Luka 5:2–5; Yohana 21:3](#)). Yesu alilinganisha kazi ya wanafunzi wake na kazi ya wavuvi. Wanafunzi wa Yesu wangkuwa "wavuvi wa watu," wakinasa watu kwa ajili ya ufalme ([Mathayo 4:19; Marko 1:17; Luka 5:10](#)).

Wayahudi

Wayahudi walikuwa kundi la Wakristo wa Kiyahudi katika kanisa la awali ambao walifundisha kwamba Wakristo wasio Wayahudi (watu wa mataifa) walihitajika kufuata desturi za kidini za Kiyahudi. Neno "Uyahudi" linamaanisha "kuishi kulingana na desturi na mila za Kiyahudi."

Kwenye Biblia, neno "Uyahudi" linaonekana mara moja tu ([Wagalatia 2:14](#)). Katika kifungu hiki, Paulo

anamkabili Petro kuhusu kujaribu kuwafanya waumini wasio Wayahudi kufuata desturi za Kiyahudi. Paulo anamwambia Petro: "Kama wewe, ambaye ni Myahudi, unaishi kama watu wa Mataifa na si kama Myahudi, unawezaje kuwalazimisha watu wa Mataifa kuishi kama Wayahudi?"

Shaka kubwa ya Paulo haikuwa kwamba watu walichagua kufuata desturi za Kiyahudi. Badala yake, alikuwa na wasiwasi kwamba baadhi ya watu waliamini kimakosa kuwa walihitaji kufuata desturi hizi ili kupata wokovu. Paulo alifundisha kwamba wokovu unapatikana kuititia imani kwa Yesu, si kwa kufuata desturi za Kiyahudi.

Ukristo wa Awali kama Harakati ya Kiyahudi

Wakati Ukristo ulipoanza, Wakristo wengi walikuwa Wayahudi ambaa walimkubali Yesu kama Masihi (kiongozi aliyechaguliwa na Mungu). Hata hivyo, kulikuwa na watu wachache wasio Wayahudi ambaa walikuwa Wakristo, kama vile Nikolao wa Antioquia, ambaa waligeukia Uyahudi kwanza ([Matendo 6:5](#)).

Kwa wakati huu, ili kuwa Myahudi, mtu alihitaji kufanya mambo matatu:

1. Wanaume waliobadili dini walitakiwa kutahiriwa.
2. Waongofu wote walihitajika kuoga kitambiko katika maji.
3. Waongofu wote walitakiwa kuahidi kufuata sheria za Mose (sheria 613 za kidini) na mafundisho ya viongozi wa kidini wa Kiyahudi.

Kwa Wakristo wa Kiyahudi, kufuata desturi za Kiyahudi ilikuwa jambo la kawaida na la asili. Waliamini kwamba kumkubali Yesu kama Masihi kulikamilisha imani yao ya Kiyahudi badala ya kuibadilisha. Hawakuona Ukristo kama dini tofauti na Uyahudi. Badala yake, waliuona kama aina halisi zaidi ya Uyahudi.

Hawa Wakristo wa Kiyahudi:

- Walitahiriwa (wakiwa watoto au walipobadili dini na kuwa Wayahudi)
- Walifuata sheria za chakula za Kiyahudi (zinazoitwa sheria za Kosher)
- Walifuata sheria za Kiyahudi kuhusu utakatifu wa kiibada
- Waliabudu katika hekalu huko Yerusalem hadi Warumi walipoliharibu mnamo Baada ya Kristo (BK) 70 ([Matendo 3:1; 21:26](#))
- Baadhi waliendelea kukutana katika masinagogi (tazama [Yakobo 2:2](#))

Ukristo Unasambaa Kote Katika Ulimwengu wa Kigiriki-Kirumi

Ingawa Ukristo wa awali ulianza kama harakati ya Kiyahudi, ulienea katika ulimwengu wa Kigiriki - Kirumi. Mateso yaliwalazimisha Wakristo wa Kiyahudi kuondoka Yerusalem ([Matendo 8:1; 11:19-24](#)). Waliposafiri kwenda maeneo mapya, walieneza injili (Habari Njema kuhusu Yesu). Filipo aliletta injili Samaria, ambako Wasamaria wengi waligeuka na kuwa Wakristo ([8:4-25](#)). Katika Siku ya Pentekoste, Wayahudi wengi kutoka sehemu mbalimbali za ulimwengu wa Kirumi waligeuka na kuwa Wakristo ([2:5-11](#)). Waumini hawa wapya waliporudi nyumbani kwao, huenda walieneza injili huko. Hivi ndivyo pengine Habari Njema kuhusu Yesu ilivyofika Rumi kwa mara ya kwanza, ingawa hatujui kwa hakika.

Kitabu cha Matendo kinaonyesha jinsi Ukristo ulivyobadilika kutoka kikundi kidogo cha Kiyahudi huko Yerusalem hadi kuwa imani iliyosambaa kote ulimwengu wa Kirumi. Wakati hili lilipotokea, Wayahudi wengi walikataa injili, huku watu wengi wasio Wayahudi wakiikubali.

Mabadiliko makubwa yalitokea katika [Matendo 10](#). Katika sura hii, Petro alishiriki Habari Njema kuhusu Yesu na afisa wa jeshi la Kirumi aliyeitwa Kornelio. Kornelio na kila mtu katika nyumba yake waliamini Habari Njema na wakapokea Roho Mtakatifu. Waumini wa Kiyahudi waliokuwa na Petro walishangaa kwamba Mungu pia aliwapa Roho Mtakatifu watu ambaa si Wayahudi ([Matendo 10:45](#)).

Maswali Kuhusu Tohara na Desturi Nyingine za Kiyahudi

Wakati watu wengi wasio Wayahudi walipojiunga na Ukristo, kanisa la awali lilikabiliwa na swali gumu: Je, watu wasio Wayahudi walihitaji kuwa Wayahudi kwanza kabla ya kuwa Wakristo?

Vikundi mbalimbali vilikuwa na majibu tofauti kwa swali hili:

- "Kikundi cha tohara" (kikundi cha Wakristo wa Kiyahudi) kilikubali. Waliyamini kwamba watu wasio Wayahudi walipaswa kubadili dini kuwa Uyahudi na kufuata sheria zote za Kiyahudi kabla ya kuwa Wakristo ([Matendo 11:2; Gal 2:12](#)).
- Viongozi wengine kama Petro, Barnaba, na hasa Paulo walipinga vikali. Waliyamini kwamba watu wasio Wayahudi wangeweza kuwa Wakristo bila kwanza kuwa Wayahudi.

Mgogoro huu ungeweza kugawanya kanisa la awali katika makundi mawili tofauti, lakini haukufanya hivyo. Luka, mwandishi wa Matendo, anasimulia jinsi swali hilo liliyotatuliwa. Paulo na Barnaba walifanya safari yenye mafanikio ya kuwaambia watu wasio Wayahudi kuhusu Yesu ([Matendo 13:1-14:28](#)). Waliporudi kwenye kanisa huko Antiokia, waliripoti jinsi Mungu alivyowawezesha watu wasio Wayahudi kuamini katika Yesu ([Matendo 14:27](#)).

Hata hivyo, baadhi ya Wajuda katika chama cha tohara walikuja kutoka Yudea hadi Antiokia. Walifundisha kwamba wanaume wote lazima watahiriwe ili waokolewe ([15:1](#)). Wakristo wengi wa Kiyahudi, kama Paulo, walikuwa wamewahi kuwa Mafarisayo. Mafarisayo walikuwa kundi la kidini la Kiyahudi ambalo lilisisitiza kufuata kwa makini sheria za Mose na mapokeo ya mdomo. Baadhi ya hawa Mafarisayo wa zamani walisisitiza kwamba waongofu wapya wasio Wayahudi lazima watahiriwe na wafuate sheria za Mose (mstari [5](#)). Kwa maneno mengine, walitaka watu wasio Wayahudi wabadili dini kuwa Uyahudi kabla ya kuwa Wakristo.

Baraza la Jerusalem

Ili kutatua tatzito hili, Paulo na Barnaba walikwenda Yerusalemu kukutana na mitume na viongozi wa kanisa ([Matendo 15:4-12](#)). Yakobo, ambaye

alikuwa ndugu wa Yesu, aliongoza mkutano huu muhimu. Pande zote mbili ziliwasilisha maoni yao.

Viongozi walifanya uamuzi ambao ungenufaisha kila mtu. Waliandika barua kwa Wakristo wasio Wayahudi na sheria tatu kuu ambazo wanapaswa kufuata:

1. Usile nyama ambayo imetolewa kwa ajili ya sanamu (miungu ya uongo).
2. Usile nyama ambayo bado ina damu.
3. Epuka kujihusisha na uasherati (mistari [23-29](#)).

Kwanini walichagua sheria hizi tatu? Kulingana na mapokeo ya Kiyahudi, Mungu aliweka sheria hizi kama sehemu ya makubaliano na Noa zamani. Kwa kuwa Noa alikuwa babu wa wanadamu wote, Wayahudi na wasio Wayahudi, sheria hizi zilishusu kila mtu.

Hata hivyo, makubaliano maalum ambayo Mungu alifanya na Mose na watu wa Israeli (agano la Mose) yalihu tu Wayahudi. Baraza la Yerusalemu liliamua kwamba sheria hizo tatu pekee ndizo zilizopaswa kutumika kwa Wakristo wote. Wakristo hawakuhitajika kutahiriwa kwa sababu ilikuwa sehemu ya agano la Mose.

Mvutano Kati ya Wayahudi na Wakristo Wasio Wayahudi Unaendelea

Hata hivyo, mgogoro kati ya Wayahudi na Wakristo wasio Wayahudi haukumalizika na mkutano wa Yerusalemu. Barua za Paulo zinaonyesha kuwa baadhi ya wanachama wa kundi la tohara waliendelea kusababisha matatizo:

- Paulo anatoa muhtasari mfupi wa matokeo ya Baraza la Yerusalem kwa Wakristo wa Galatia ([Wagalatia 2:1-10](#)). Hata hivyo, baada ya Baraza la Yerusalem, Wajuda walikuwa na ushawishi mkubwa kiasi kwamba hata Petro na Barnaba waliacha kula na Wakristo wasio Wayahudi kwa muda. Kulingana na sheria za usafi za Kiyahudi, kula na watu wasio Wayahudi kulimfanya mtu kuwa najisi kidini.
- Paulo aliandika barua yake kwa Wagalatia kwa sababu wanachama wa kikundi cha tohara walikuwa wamefika kwenye makanisa ya Galatia baada ya ye ye kuondoka. Walishawishi baadhi ya Wakristo huko kwamba walihitaji kutahiriwa na kufuata kwa makini sheria ya Mose ([Wagalatia 5:12; 6:13](#)).
- Baadhi ya matatizo yaliyolikumba kanisa la Korintho yanaonekana kusababishwa na Wayahudi ([2 Wakorintho 11:12-15, 22](#)).
- Wayahudi pia waliathiri jamii ya Wakristo huko Filipi ([Wafilipi 3:2-3](#)).
- Wayahudi pia wanaonekana kuwa wamepiga hatua fulani katika kanisa la Kolosai. Katika [Wakolosai 2:16-17](#), Paulo anaandika, "Kwa hiyo mtu ye yote asiwahukumu kwa kile mnachokula au kunywa, au kuhusu sikukuu, Mwezi Mpya, au sabato. Hizi ni kivuli cha mambo yatakayokuja, lakini mwili unaota ni wa Kristo."

Paulo Anapinda Wayahudi

Miongoni mwa mitume na wazee wa awali, Paulo mara nyingi alizungumza dhidi ya wazo kwamba watu wasio Wayahudi wanapaswa kuwa Wayahudi ili wawe Wakristo. Uongofu wake wa kushangaza kwa Ukristo umeelezewa mara tatu katika Matendo ([9:1-9; 22:6-16; 26:12-23](#)). Paulo mara kwa mara alirejelea hili katika barua zake ([1 Wakorintho 9:1; 15:8; Wagalatia 1:11-17](#)). Uzoefu huu ulimshawishi Paulo kwamba watu wanaweza kuokolewa tu kupitia IMANI kwa Yesu. Ikiwa Yesu

ndiye njia pekee ya wokovu, basi hakuna njia nyingine (ikiwa ni pamoja na kufuata sheria) ingeweza kuwaokoa watu. Paulo alielewa kwamba kuwa Myahudi mtiifu hakumfanyi kuwa sawa na Mungu ([Wafilipi 3:2-11](#)). Ni imani yake kwa Yesu pekee iliyofanikisha hilo.

Kutokana na chama cha tohara kuendelea kufundisha ujumbe wao, Paulo alilazimika kueleza kwamba ni imani pekee inayomfanya mtu kuwa sawa na Mungu. Huu ndio ujumbe mkuu katika barua zake kwa Warumi na Wagalatia.

Kupungua kwa Ukristo wa Kiyahudi

Kwa muda, Ukristo wa Kiyahudi na harakati za Wajudaika zilipotea polepole. Wazo kwamba Wakristo wasio Wayahudi walipaswa kwanza kuwa Wayahudi ili wawe Wakristo pia lilipoteza ushawishi kwa muda.

Yerusalem ilikuwa kitovu cha Ukristo wa Kiyahudi. Hata hivyo, katika BK 66-70, Wayahudi waliasi dhidi ya utawala wa Kirumi. Kabla tu ya Warumi kuharibu Yerusalem na hekalu lake, Wakristo wengi wa Kiyahudi waliondoka mjini. Walielekea mahali paitwapo Pella kwa sababu waliyamini kwamba Mungu alikuwa amewaonya waondoke. Baadaye, katika BK132-135, uasi mwingine ulitokea. Kiongozi wa Kiyahudi aitwaye Bar-Kochba aliongoza uasi huu. Wakati huu, Wakristo wa Kiyahudi walikabiliwa na mateso kutoka kwa watu wao wenyewe ambao walikuwa wamejiunga na uasi.

Baada ya matukio haya, Ukristo wa Kiyahudi ulipoteza umaarufu na hatimaye ukatoweka. Wakati huo, mafundisho ya Wayahudi kwamba watu wasio Wayahudi lazima wawe Wayahudi ili wawe Wakristo pia yalifikia mwisho.

Tazama pia Kitabu cha Matendo ya Mitume; Mapinduzi ya Kwanza ya Kiyahudi; Barua kwa Wagalatia; Baraza la Yerusalem; Myahudi; Mtume Paulo.

Wazemari

Mojawapo ya familia za Wakanaani katika orodha za kabila za [Mwanzo 10](#) (Mstari wa [18](#)) na [1 Mambo ya Nyakati 1](#) (mstari wa [16](#)). Wazemari walikuwa kabila la Kihamiti lililotajwa pamoja na Waarvadi na Wahamathi. Inawezekana walikuwa karibu na Bahari ya Mediterania katistarka eneo la Tripoli.

Wema

Wema ni njia ya kuwa inayojumuisha utunzaji wa upendo, uelewa, urafiki, uvumilivu, upole, na wema. Inaonyeshwa katika jinsi mtu anavyoongea na kutenda. Wema unahusu zaidi kuchagua kutenda kwa njia fulani kuliko kuhisi hisia.

Biblia ina hadithi nyingi kuhusu wema:

- Yusufu alimwomba mtumishi wa Farao amkumbuke kwa Farao kwa wema ([Mwanzo 40:14](#)).
- Rahabu aliomba kutendewa wema kutoka Israeli kwa sababu aliwalinda wapelelezi wawili nyumbani kwake ([Yoshua 2:12](#)).
- Kabla ya kushambulia Amaleki, Sauli aliwaomba Wakeni waondoke katika eneo la Waamaleki. Hakutaka kuwaua pamoja na Waamaleki kwa sababu ya wema walioonyesha Israeli walipotoka Misri ([1 Samweli 15:6](#)).
- Daudi aliwasifu watu wa Yabeshi-Gileadi kwa kumzika Sauli ([2 Samweli 2:5](#)).
- Yonathani aliomba "wema usiokoma" kutoka kwa Daudi ili asiuwawe ([1 Samweli 20:14-15](#)).
- Daudi alikuwa mwema kwa mwana wa Yonathani, akimruhusu kula kwenye meza ya mfalme ([2 Samweli 9:1-7](#)).

Ni makosa makubwa kulipa wema uovu:

- Abimeleki alitaka Abrahamu aape kwamba atarudisha wema kwa wema kwa wazao wake ([Mwanzo 21:23](#)).
- Abneri alionyesha wema kwa Ish-Boshethi kwa kutomkabidhi kwa Daudi, lakini Ish-Boshethi alimshtaki Abneri kwa kufanya kosa kuhusu suria wa Sauli, Rizpa ([2 Samweli 3:8](#)).
- Daudi alituma maneno ya fadhili wakati baba yake alipokufa, lakini Hanuni aliwadhalilisha wajumbe wa Daudi, na hivyo kuleta vita kati ya mataifa hayo mawili ([2 Samweli 10:2-19](#)).
- Absalomu alimkemea Hushai, rafiki wa Daudi, kwa kudaiwa kumwacha Daudi wakati alipomhitaji. Absalomu alimuuliza Hushai ikiwa huo ndio ulikuwa njia ya kulipa urafiki wa Daudi ([2 Samweli 16:17](#); tazama pia [2 Mambo ya Nyakati 24:22](#)).

Matendo ya Mungu ni mifano bora ya wema katika Biblia. Walawi walimsifu Mungu kwa kuwa mwenye kusamehe, neema, huruma, na wema mwingi ([Nehemia 9:17-31](#)). Walisema Mungu alikuwa mwema hata wakati Israeli haikuwa mwaminifu kwake.

- Mungu hakuwaacha watu wake, hata walipoabudu ndama wa dhahabu ndama wa dhahabu.
- Mungu aliwapa Roho wake kuwafundisha.
- Mungu aliwapa mana kula na maji ya kunywa kwa miaka arobaini nyikani.
- Mungu aliwapa nchi ya Kanaani kuishi.

Mfano mkuu zaidi wa wema wa Mungu ulikuwa kuwapa wokovu wenye dhambi, si kwa sababu ya matendo yao mema bali kwa sababu ya rehema zake. ([Tito 3:4](#); tazama pia [Waefeso 2:7](#)).

Kwa sababu Mungu amekuwa mwema sana kwao, Wakristo (kama watu wateule wa Mungu) wanaambibiwa wawe na huruma, wema, wanyenyekevu, wapole na wavumilivu ([Wakolosai, 3:12](#)). Mtume Petro aliwaambia Wakristo waongeze "wema wa kindugu" kwenye imani yao, pamoja na sifa nyinginezo nzuri ([2 Petro 1:7](#)).

Wokovu

Njia ya Mungu ya kuwaokoa watu kutoka katika dhambi na kifo. Maandiko yanamfunua Mungu lakini pia yanafunua mpango wake wa kuokoa wanadamu. Kwa maana hiyo, wokovu ni mada kuu katika Agano la Kale na Agano Jipya.

Kwenye Agano la Kale

Dhana ya wokovu inawakilishwa na maneno na muktadha mbalimbali katika Agano zote mbili. Mionganii mwa maneno kadhaa ya Kiebrania yanayomaanisha "kuokoa" au "kuokolewa," kitenzi cha Kiebrania yasha' na viambishi vyake mara nyingi hutafsiriwa na matoleo ya Kiingereza kama "kuokoa" au "wokovu." Mara kwa mara katika Biblia ya Kiingereza inategemea toleo linalozingatiwa. Kwa mfano, katika Agano la Kale "wokovu" hupatikana mara 74 katika nlt, mara 80 katika niv, mara 90 katika rsv, mara 111 katika nasb, na mara 119 katika kjv. Wokovu halijatumiwa kama neno la kiufundi katika Agano

la Kale na linahusishwa na watu binafsi na Mungu. Viongozi kama Samsoni ([Amu 13:5](#)) au Daudi ([2 Sm 8:6](#)) wanatumiwa na Bwana kuleta ukombozi kwa watu wa Mungu.

Wazo la wokovu la Israeli lilikuwa limejikita katika uzoefu wa kihistoria wa kutoka. Tukio hili muhimu lilikuwa fursa ya kushuhudia wokovu wa Bwana ([Kut 14:13](#)) moja kwa moja. Washairi ([Zab 106:8](#)) na manabii ([Isa 43:3](#); [Hos 13:4](#)) baadaye walisisitiza wokovu wa Mungu walipokumbuka uzoefu wa kutoka. Uelewa wa Israeli wa wokovu ulifanyika katika matukio ya kihistoria kama shambulio la Senakeribu kwenye Yerusalem mnamo 701 KK, wakati Bwana altangaza kwamba angeokoa mji kwa ajili ya jina lake ([2 Fal 19:34](#); angalia [18:30, 35](#)). Fursa ya Israeli kuona wokovu wa Mungu kupitia viongozi na hali mbalimbali ilithibitisha uelewa huu wa Mungu kama Mungu wa wokovu.

Jibu la Israeli kwa ukombozi wa Mungu lilikuwa hasa sifa, kama inavyoonyeshwa mara nyingi katika zaburi ([Zab 3:8; 9:14; 21:1](#)) na vifungu vyaa awali vyaa kishairi ([Kut 15:2](#); [1 Sam 2:1](#)). Aidha, walielekeza maombi na dua za msaada kwa Bwana kwa ajili ya wokovu wake—iwe ni kutoka kwa maadui ([Zab 35:3; 38:22](#)), ugonjwa ([69:29](#)), au vita ([140:7](#); [144:10-11](#))—na kwa imani walitarajia ukombozi wake ([35:9; 65:5](#)).

Manabii walisisitiza kipengele cha eskatolojia (wakati wa mwisho) cha wokovu. Uwezo wa Mungu wa kuokoa ulidhihirishwa na kazi zake kuu za zamani, ambazo hivyo zilikuza matarajio ya kazi yake ya ukombozi katika siku zijazo. Tumaini hili la baadaye lilikuwa kwa taifa la Israeli ([Is 45:17](#)) lakini lilitarajia ukombozi wa ulimwengu wote ([49:6](#)). Manabii walitarajia ukombozi na kurudi kutoka uhamishoni Babeli ([Is 49:25-26](#); [Yer 46:27](#)), lakini pia walizungumza juu ya wokovu wa baadaye unaodumu ([Is 45:17; 51:6-8](#)). Tumaini la kimasihi linaonyeshwa katika vifungu inavyozungumza juu ya mtu binafsi atakayeleta wokovu wa Mungu. Isaya anazungumzia kuhusu Mtumishi anayelata wokovu hadi miisho ya dunia ([49:6](#)), wakati Yeremia anaandika juu ya ukombozi na Tawi la haki la Mungu ([Yer 23:5-6](#)). Kutajwa kwa mfalme anayelata wokovu katika [Zekaria 9:9](#) kunadhihirisha mada hii ya kimasihi na inatumika kwa Yesu Kristo katika [Mathayo 21:4-5](#).

Kwenye Agano Jipya

Katika Kiyunanii cha kale, kitenzi sozo ("kuokoa") na nomino soteria ("wokovu") vinatumika kwa dhana ya "kuokoa," "ukombozi" au "wokovu," na

hata "ustawi" au "afya." Septuagint mara nyingi hutumia sozo kutafsiri Kiebrania yasha' ("kuokoa"), na Agano Jipyा hutumia sozo na viambishi vyake kwa wazo la wokovu.

Maneno haya ya Kiyunani kwa kawaida hutumiwa kiteolojia katika Agano Jipyा, lakini mifano ya matumizi yasiyo ya kiteolojia hutokeea. Katika [Matendo 27](#), maneno haya yanarejelea tishio na ukombozi wa askari, mabaharia, na wafungwa kutoka kwenye ajali ya meli (vv [20, 31](#)), pamoja na ustawi wao (v [34](#)).

Kwenye Injili "wokovu" umeunganishwa wazi na dhana ya wokovu katika Agano la Kale; inatumika kwa ujio wa Kristo katika unabii wa Zekaria ([Lk 1:69, 71](#); taz. [Zab 106:10; 132:17](#)) na katika wimbo wa sifa wa Simeoni ([Lk 2:30](#)). Ingawa soteria haipatikani mara nyingi katika Injili, dhana ya wokovu inadhihirishwa katika kauli ya Yesu kuhusu kuingia katika ufalme wa Mungu ([Mt 19:24-26](#)) na miujiza yake ya uponyaji ([Lk 17:19; 18:42](#)).

Agano jipyा inafundisha kwamba wokovu una chanzo chake kwa Yesu Kristo ([2 Tm 2:10; Ebr 5:9](#)), ambaye ni "mwandishi" na mpatanishi wa wokovu ([Ebr 2:10; 7:25](#)). Wokovu ni kazi ya Mungu ([1 Thes 5:9](#)) na hutolewa kwa neema yake ([Efe 2:8-9](#)). Ujumbe wa wokovu umejumuishwa katika Maandiko ([2 Tm 3:15](#)) na unafikishwa na wale wanaotangaza neno la ukweli ([Efe 1:13](#)). Jibu linalofaa ni toba ([2 Kor 7:10](#)) na imani ([2 Tm 3:15; 1 Pt 1:9](#)). Hili likuwa ni hubiri la kanisa la mwanzo lilipomtangaza Mwokozi Yesu ([Mdo 4:12; 13:23-26; 16:30-31](#)). Paulo alitangaza hasa ulimwengu mzima kuhusishwa na ofa ya wokovu kutoka kwa Mungu ([Rum 1:16; Ti 2:11](#)). Tamaa yake ilikuwa kwa Wayahudi kuokolewa ([Rum 10:1](#)), ingawa alihubiri hasa ujumbe wa wokovu kwa Mataifa ([11:11-13](#)).

Ndani ya Maandiko kuna maneno mengine mengi yanayohusiana na dhana ya wokovu. Kuzaliwa upya kunazungumzia kufanywa hai katika Kristo ("kuzaliwa mara ya pili," [Yn 3:3](#)). Kuhesabiwa haki kunahusisha hali ya kisheria mbele za Mungu, wakati ukombozi unazungumzia zaidi njia za wokovu—kulipia gharama ili kumrudisha mtu kwa Mungu. Upatanisho unazungumzia mabadiliko katika uhusiano na upatanisho, ambao unahusisha mfumo wa dhabihu wa Agano la Kale na kuashiria kuondolewa kwa ghadhabu ya Mungu. Maneno haya na mengine yanashiriki baadhi ya misingi ya kawaida na dhana ya wokovu wa kibiblia, lakini yote yanaelekeza kwa mtu na kazi ya Yesu Kristo Mwokozi.

Tazama pia Haki, Kuhalalishwa; Upatanisho; Mkombozi, Ukombozi; Mwokozi.